

Kurhany i obrządek pogrzebowy w IV-II tysiącleciu p.n.e.

pod redakcją
Hanny Kowalewskiej-Marszałek i Piotra Włodarczaka

Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk

Instytut Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego

Czcigodnym i drogim

Panom Profesorom

Andrzejowi Kempistemu i Janowi Machnikowi

zasłużonym badaczom kopców

Kurhany i obrządek pogrzebowy
w IV-II tysiącleciu p.n.e.

Kurhany i obrządek pogrzebowy w IV-II tysiącleciu p.n.e.

pod redakcją

Hanny Kowalewskiej-Marszałek i Piotra Włodarczaka

 Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk

Instytut Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego

Kraków, Warszawa 2011

COPYRIGHT © BY AUTHORS

Książka recenzowana i zatwierdzona do druku przez Komisję Wydawniczą Instytutu Archeologii i Etnologii PAN w składzie: dr hab. Andrzej Janeczek, prof. IAE PAN (przewodniczący), prof. dr hab. Bogdan Balcer, prof. dr hab. Mirosława Drozd-Piasecka, doc. dr hab. Marek Dulinicz, dr inż. Zdzisław Hensel, prof. dr hab. Andrzej Klonder, dr Małgorzata Mogielnicka, dr hab. Zofia Sulgostowska, prof. IAE PAN, dr hab. Piotr Taracha, prof. IAE PAN

PROJEKT OKŁADKI

Agnieszka Kulczyńska
Joanna Kulczyńska

Zdjęcie na okładce przedstawia kurhan w Żernikach Górnych. Fot. Piotr Włodarczak

SKŁAD KOMPUTEROWY I REDAKCJA TECHNICZNA

Joanna Kulczyńska

Skład komputerowy wykonano
w Instytucie Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk, Oddział w Krakowie

ISBN: 978-83-923556-8-7

DRUK:

Wydawnictwo-Drukarnia Ekodruk s.c.
ul. Powstańców Wielkopolskich 3
30-553 Kraków

NAKLAD: 400 egz.

Spis treści

Od Redakcji

Maria Miśkiewicz

Andrzej Kempisty? Znam Go dosyć dobrze 15

Bogdan Balcer

Profesor Jan Machnik — dowódca i nauczyciel 19

I. Kurhany jako przedmiot badań 27

Piotr Włodarczak

Późnoneolityczne i wczesnobrązowe kurhany w Europie środkowej, południowej i wschodniej —
zarys problematyki 29

Zygmunt Krzak

Symbolika kurhanu 37

Mateusz Wierciński

Pomiędzy mrowiskiem a pepkiem, czyli o symbolice kopca grobowego 41

Jacek Woźny

Eschatologiczne funkcje wyposażenia zmarłych w grobowcach późnoneolitycznych z Polski
i terytoriów sąsiednich 65

II. Kurhany w kulturach neolitu i epoki brązu 75

Przemysław Bobrowski, Agnieszka Czekaj-Zastawny, Romuald Schild, Fred Wendorf

Najstarsze kurhany świata. Neolityczny kompleks ceremonialny z Nabta Playa na Pustyni
Zachodniej w Egipcie 77

Włodzimierz Wojciechowski, Piotr Cholewa

Grobowce megalityczne u podnóża Sudetów 91

Marzena Szmyt

Kurhany w kulturze amfor kulistych. Dwa przykłady z Kujaw 109

Janusz Czebreszuk, Marzena Szmyt	
Kurhan, rów i palisada w tradycji kultury ceramiki sznurowej. Próba rekonstrukcji scenariuszy rytualnych	123
Katarzyna Ślusarska	
Uwagi o uniwersalnym znaczeniu kurhanu w tradycji grzebalnej społeczności wspólnoty katakumbowej wczesnego okresu epoki brązu Nadczarnomorza	131
Przemysław Makarowicz	
Geneza kurhanów w trzcinieckim kręgu kulturowym	139
III. Kurhany wyżyn Europy środkowej	161
Jozef Bátora	
Pochovávanie pod mohylami v oblasti stredného Dunaja v závere eneolitu a na počiatku doby bronzovej	163
Daniela Kern	
Äneolithische und frühbronzezeitliche Hügelgräber in Ostösterreich	171
Lubomír Šebela	
Mohyly v eneolitu Moravy	179
Jacek Górski, Mirosław Zając	
O najnowszych poszukiwaniach mogił starożytnych na lessach krakowskich i wypadki osiągnięte z ich badań	199
Piotr Włodarczak	
Kurhany i kultura ceramiki sznurowej nad dolną Nidą	211
Tomasz Rodak	
Chronologia bezwzględna grobu kultury ceramiki sznurowej ze stanowiska 4 w Lelowicach, pow. proszowicki, woj. małopolskie	231
Marek Florek	
Kopce i cmentarzyska kurhanowe na Wyżynie Sandomierskiej	235
Paweł Jarosz	
Kurhany kultury ceramiki sznurowej na pogórzach i wysoczyznach karpackich	255
Jan Gancarski, Paweł Valde-Nowak	
Inwentarze „grobowe” kultury ceramiki sznurowej w nasypach kurhanów w Karpatach	279
IV. Kurhany strefy środkowo-wschodniej	291
Мікола Крывальцэвіч	
Пахаванні сярэдзіны III — пачатку II тысячагоддзяў да н.э. на тэрыторыі Верхняга Падняпроўя: некаторыя вынікі структурных даследаванняў	293

Дмитро Павлів, Володимир Петегирич Стародавні кургани у міжріччі Вишні і Стривігору Сянсько-Дністровської Височини	309
Barbara Niezabitowska-Wiśniewska, Tadeusz Wiśniewski Kurhany kultury ceramiki sznurowej na stanowisku 3 w Ulowie, powiat tomaszowski	329
Jolanta Bagińska, Wiesław Koman Wyniki badań kolejnych kurhanów kultury ceramiki sznurowej na Grzędzie Sokalskiej	371
Elżbieta Nosek, Janusz Stepiński Zausznice miedziane z cmentarzyska w Machnówku, gmina Ulhówek st. 1, w świetle badań chemicznych i metaloznawczych oraz analiza naszyjnika z Klekacza st. 10, gm. Tomaszów Lubelski	397
V. Kurhany na Niziu Europejskim	405
Tomasz Goslar, Aleksander Koško Z badań nad chronologią i topogenezą kujawskich kurhanów starsznurowych. Krusza Zamkowa, powiat Inowrocław, stanowisko 3	407
Agnieszka Matuszewska Groby podkurhanowe dolnoodrzańskiej grupy kultury ceramiki sznurowej	417
Jacek Wierzbicki Kurhany kultury ceramiki sznurowej na Pomorzu Środkowym (Łupawa stan. 2, gm. Potęgowo, pow. Słupsk)	425
Mateusz Jaeger, Łukasz Pospieszny Nieinwazyjne badania weryfikacyjne kurhanów kultury mogiłowej na stanowisku Smoszew 1 (pow. Krotoszyn, woj. wielkopolskie)	435
Andrzej Pelisiak, Małgorzata Rybicka Nowe dane o kulturze ceramiki sznurowej we wschodniej części Wysoczyzny Kolskiej	451
Krzysztof Kurzyk Pozostałości kurhanu starsznurowego w Żyglądzie, gm. Papowo Biskupie, stanowisko 26 (ziemia chełmińska)	459
Witold Gumiński, Tomasz Kowalski Aby na górcie. Dwa późnoneolityczne groby ze st. Dudka w Krainie Wielkich Jezior Mazurskich	467

Przemysław Makarowicz

Geneza kurhanów w trzcinieckim kręgu kulturowym

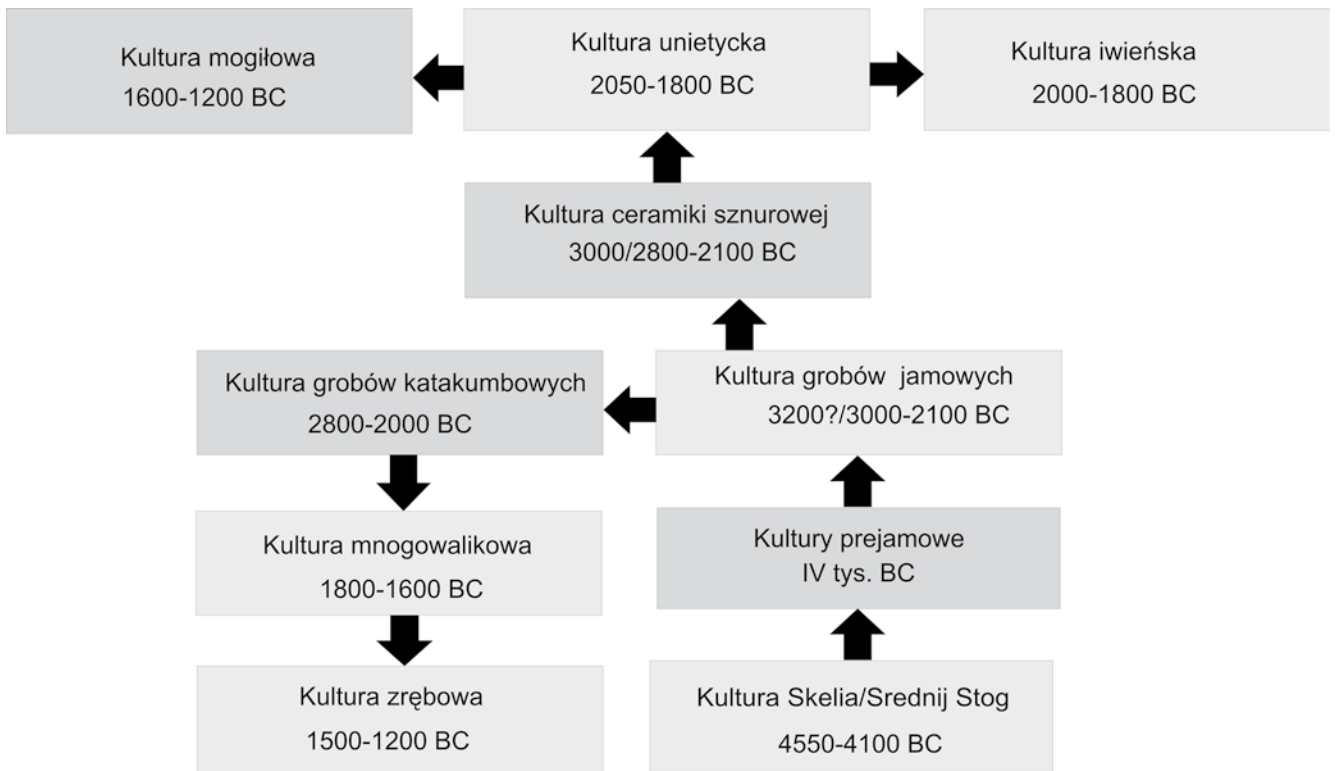
Wprowadzenie

Geneza wznoszenia okrągłych kurhanów wiąże się z „prejamowymi” społecznościami zasiedlającymi tereny stepów euroazjatyckich w drugiej połowie V tys. BC. W strefie pontyjskiej pierwsze niewielkie konstrukcje kamienne, zapewne nakryte nasypem ziemnym, pojawiające się między 4550 a 4100 BC — kultura Skelja wg Jurija Rassamakina (Ю. Я. Рассмакин 1997, s. 360); kultura Srednij Stog wg D. Y. Telegina (1973) — interpretowano niekiedy jako groby miejscowej elity. Nieco późniejszą chronologię mają kurhany na terenie Kotliny Karpackiej i na Bałkanach (K. Ślusarska 2007, s. 251, tam dalsza literatura). Jednak zwyczaj ów jest w pełni czytelny w strefie pontyjskiej dopiero w IV tys. BC (Y. Rassamakin 2002, s. 61). W swoich pracach Marija Gimbutas wiązała „kurhanizację” Starej Europy z trzema falami ekspansji wojowniczych indoeuropejskich ludów kultury kurhanowej (np. M. Gimbutas 1979). I choć późniejsze badania i alternatywne koncepcje podważyły jej wizję ekspansji, to jednak pogląd o związku społeczności pasterskich (nomadycznych, półnomadycznych), czy też mobilnych hodowców, ze wznoszeniem kopców na trwale zdomował się w literaturze (np. C. C. Березанська, В. В. Отрощенко 1997, s. 227; Ю. Я. Рассмакин 1997, s. 362; J. Chochorowski 1999, s. 266; J. Kruk, S. Milisauskas 1999, s. 215–267; A. Koško, M. Szymt [red.] 2004). Trzeba też przytoczyć alternatywną hipotezę wywodzącą kurhany z wcześniejszej tradycji megalitycznej, a więc sytuującą je poza środowiskiem stepowym, co jednak nie zyskało aprobaty w gronie fachowców (szerzej w literaturze polskiej — S. Kadrow 2001, s. 130; K. Ślusarska 2007, s. 251).

Zwyczaj sypania kopców rozpowszechniły na całą strefę stepu pontyjskiego i częściowo lasostepu półnomadyczne społeczności pasterskiej kultury jamowej

(Ю. Я. Рассмакин 1997, s. 360–362; 2002, s. 60n.). Stąd zapewne zaadaptowała go ludność kultury ceramiki sznurkowej (KCS) (szerzej o relacjach kultury jamowej i KCS — por. A. Koško 2000, tam dalsza literatura). Nasypy ziemne budowały na wschodzie Europy społeczności kultury katakumbowej, kultury mnogowalikowej — chociaż częściej wykorzystywały one starsze obiekty „jamowe” (C. C. Березанська, В. В. Отрощенко 1997) — oraz kultury zrębowej (Н. Н. Чердниченко 1986). Na terenach zajmowanych w późniejszym okresie przez społeczności trzcinieckiego kręgu kulturowego (ТКК), w etapie „przedtrzciniowym” kurhany wznosiły ugrupowania kultury środkowodnieprzańskiej, zasiedlające tereny leśno-stepowe i leśne międzyrzecza Prypecy i Dniepru (И. И. Артеменко 1987a), a także inne regionalne ugrupowania KCS (J. Machnik 1966; 1979; T. Sulimirski 1968; I. K. Свешников 1974). Forma grobu kurhanowego znana była wśród społeczności epoki brązu w Europie Środkowej, chronologicznie bliższych lub też rozwijających się częściowo synchronicznie z ТКК, tj. w kulturach: unietyckiej, iwieńskiej, zrębowej i mogiłowej (ryc. 1).

W środowisku stepowym kurhany — „piramidy stepu” — były monumentalnym i dominującym elementem architektonicznym od eneolitu aż po wczesne średniowiecze (J. Chochorowski 1999, s. 269). Na tle płaskiego, monotonnego krajobrazu ich skupiska tworzyły punkty orientacyjne na szlakach przemieszczeń hodowców stad, wyznaczały też zapewne przestrzeń życiową określonych ugrupowań. Wznoszone nad grobami, często nad grobami przodków, były niekiedy swoistymi świątyniami, pełniły więc funkcje nie tylko funeralne, ale także sakralne (Ю. Я. Рассмакин 1997, s. 359 i n; K. П. Бунятян 2001, s. 227). Według niektórych badaczy ukraińskich, rozpowszechnienie obrzędowości kurhanowej wśród miesz-

Ryc. 1. Kultura kurhanowe i ich potencjalne relacje (bez trzcinickiego kręgu kulturowego)

Fig. 1. Barrow cultures and the potential relations between them (without the Trzcinec cultural circle)

kańców innych stref ekologicznych (lasostepu i lasu) miało różne przyczyny, wśród których najważniejsze mogły być powody natury gospodarczej, związane z kryzysem społeczności agrarnych (C. C. Березанська, B. B. Отрощенко 1997, s. 227).

W literaturze przedmiotu podkreśla się, iż kopce były trwałym elementem krajobrazu kulturowego i — z uwagi na brak stabilnych osad — jedynym stałym (antropogenicznym) punktem odniesienia w zasiedlanym terenie dla społeczności o ruchliwym trybie życia (S. Shennan 1993, s. 131; S. Kadrow 1995, s. 109 i n.; J. Chochorowski 1999, s. 266; M. Florek, H. Taras 2003, s. 70 i n.; J. Górski, P. Jarosz 2007, s. 243).

Reguły rozmieszczenia i funkcje kurhanów „trzcinięckich”

Analiza dystrybucji stanowisk sepulkralnych w ramach rozległej ekumeny TKK pozwala zaobserwować szereg tendencji i prawidłowości w ich rozmieszczeniu w skali makroterytorialnej. Cmentarzyska i pojedyncze groby kurhanowe TKK koncentrują się głównie w południowej części terytorium zajętego przez omawiany kompleks

kulturowy (ryc. 2). Niemal 85% wszystkich obiektów tego rodzaju znajduje się w zwartym pasie wyżyn, ciągnących się równoleżnikowo od dorzecza górnej Wisły (Wyżyna Małopolska i Lubelska) przez dorzecze górnego Dniestru (zachodnia część Wyżyny Podolskiej i Przedkarpacie), górnego Styru, Horynia, Slucza (Wyżyna Wołyńska i część Polesia Żytomierskiego), górnego i środkowego Bohu (wschodnia część Wyżyny Wołyńskiej i południowa część Wyżyny Naddnieprzańskiej) po dorzecza górnego Teterewu i Rosi (północno-wschodnia część Wyżyny Naddnieprzańskiej i wschodnia część Polesia Żytomierskiego). W rejonie górnej Desny oraz środkowego Sejmu kopce „sońnickie” występują na północno-zachodnim przedpołu Wyżyny Środkoworosyjskiej. Nawet na obszarach znajdujących się na północ od zwartego pasa wyżynnego — generalnie w niżowej partii Europy środkowo-wschodniej — cmentarzyska kurhanowe sytuowano zazwyczaj na terenach wyżej położonych, lokalnych pasm wzniesień, charakteryzujących się urozmaiconą rzeźbą terenu. Z całą pewnością można więc stwierdzić, iż nizinne położenie analizowanego typu stanowisk należy do rzadkości.

W ostatnich latach pojawiło się wiele publikacji, w których podjęto rozważania nad symboliką kurhanów „trzcinięckich” (J. Górski 1996; P. Makarowicz 1998, s. 261;

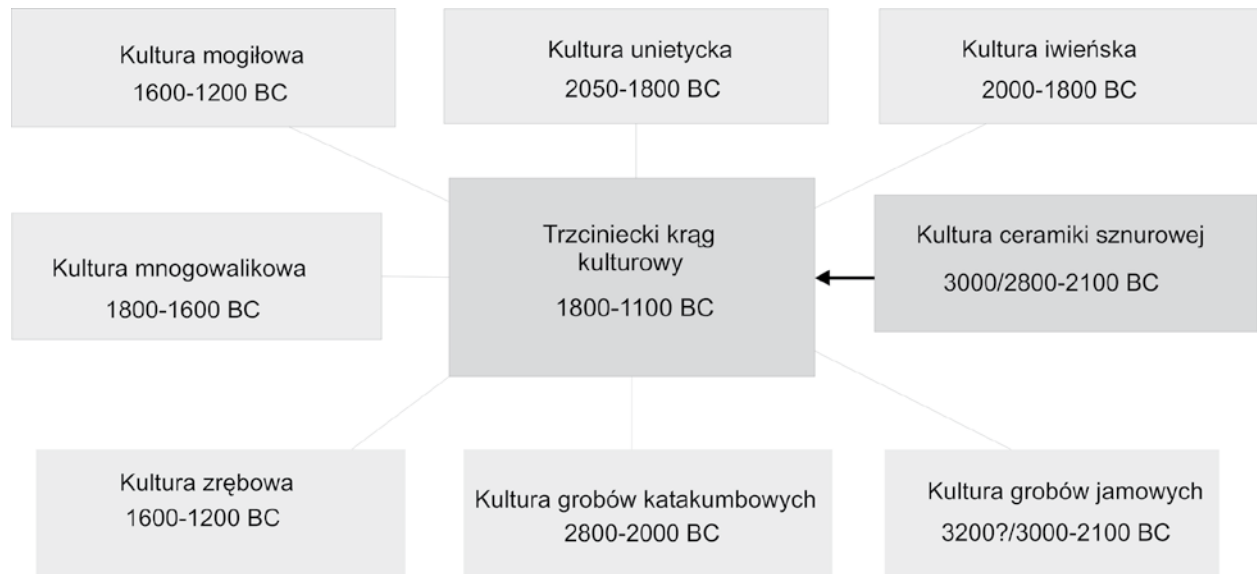

Ryc. 2. Rozmieszczenie kurhanów trzcinieckiego kręgu kulturowego. Źródło: P. Makarowicz
 Fig. 2. Location of the barrows of the Trzciniec cultural circle. Source: P. Makarowicz

2003; 2010; M. Florek, H. Taras 2003, s. 70 i n.; J. Górski i in. 2004, s. 202; J. Górski, P. Jarosz 2007). Kopce wyznaczały prawdopodobnie terytorium „jurysdykcji” określonej grupy, manifestowały jej prawo do opanowanego obszaru. Odgrywały więc przede wszystkim rolę identyfikatora tożsamości grupowej (J. Górski 1996, s. 208). Prócz tego, kurhany „trzcinieckie” pełniły też inne ważne funkcje religijno-społeczne (np. grobowe, ofiarne, integracyjne *etc.*), których omawianie wychodzi poza zakres tematyczny niniejszej pracy (szerzej: J. Górski 1996; M. Florek, H. Taras 2003, s. 70 i n.). Nie ulega wątpliwości, że sypanie kopców było integralną częścią konstruowania przestrzeni kulturowej grup trzcinieckich i trwałym zwyczajem, regulującym życie zorganizowanych krewniczo struktur społecznych TKK (J. Górski 1996; P. Makarowicz 2003).

Geneza zwyczaju wznoszenia kurhanów w TKK jest zjawiskiem złożonym. Kopce występują w różnych częściach jego ekumeny, na zachodzie i wschodzie, w strefie leśnej i leśno-stepowej, w ramach krajobrazów wyżynnych i (rzadko) niżowych, w strefie „piaskowej” i lessowej. Są elementem konstytutywnym zarówno trzcinieckiej, jak też komarowskiej oraz sośnickiej tradycji osadniczo-kulturowej (J. Dąbrowski 1972).

Teoretycznie można założyć, iż kurhany pojawiają się od początku uformowania się TKK, bądź też, że zostały zaadaptowane przez społeczności „trzcinieckie” w późniejszych etapach jego rozwoju. Konsekwencją przyjęcia pierwszego założenia musi być powiązanie genezy mogił trzcinieckich z inicjalnym etapem kształtowania się TKK, a więc akceptacja tezy o bezpośrednim lub pośrednim przejęciu zwyczaju wznoszenia kopców od

Ryc. 3. Trzciniecki krąg kulturowy na tle kultur kurhanowych. Strzałką zaznaczono najbardziej prawdopodobną transmisję zwyczaju sypania kopców

Fig. 3. Trzciniec cultural circle against other barrow cultures. The arrow shows the most likely transmission route of the custom of raising barrows

przedstawicieli wcześniejszych tradycji kulturowych. W drugim przypadku natomiast byłby on efektem kontaktu międzykulturowego ze społecznościami wznoszącymi mogiły, współczesnymi kompleksowi trzcinieckiemu. Należałoby też zadać pytanie, czy zwyczaj budowy kurhanów w TKK był związany z jedną tradycją kulturową, czy też miał wiele centrów topogenezy, inaczej mówiąc: czy był procesem swoistym, zindywidualizowanym kulturowo, czy też ogniwem w trans-europejsko-azjatyckim procesie „kurhanizacji” wielu środowisk kulturowych.

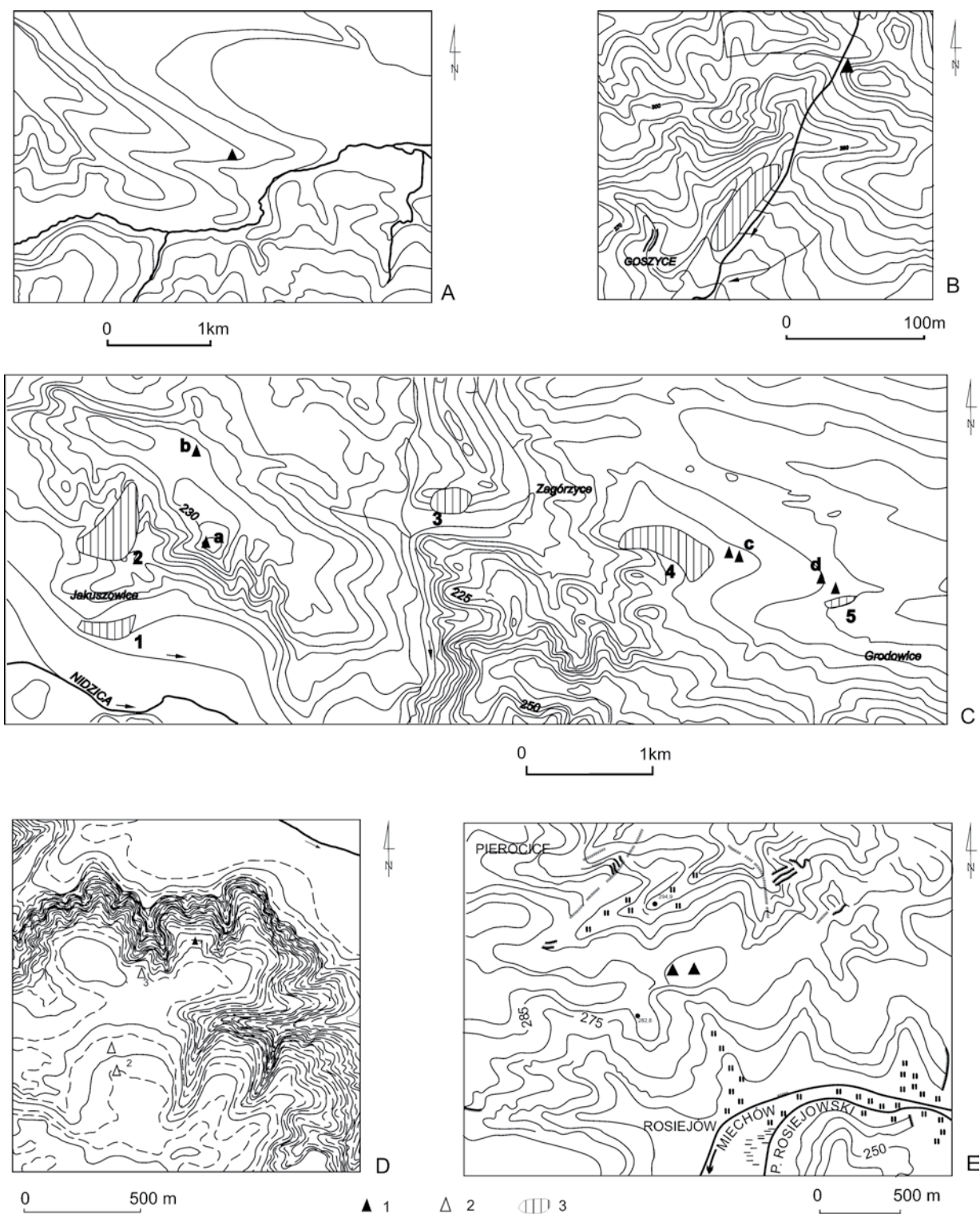
Ludność TKK potencjalnie mogła przyjąć zwyczaj wznoszenia kopców ziemnych od kilku kultur rozwijających się w schyłkowym neolicie i wczesnej epoce brązu między Łabą a Desną, tj. od kultury jamowej, KCS (w tym kultur: grobów jednostkowych i środkowodnieprzańskiej), kultur: katakumbowej, mnogowalikowej, iwieńskiej, unietyckiej, zrębowej oraz mogiłowej (ryc. 3). Ze względu na znaczne różnice chronologiczne oraz generalnie zajmowanie innych środowisk geograficzno-przyrodniczych (niepokrywanie się lub tylko marginalne pokrywanie się ekumen), z powyższego zestawu należy wykluczyć kultury: jamową, katakumbową, mnogowalikową i zrębową. Bardziej wiarygodna wydaje się środkowoeuropejska geneza kurhanów w TKK, tj. przejęcie zwyczaju ich wznoszenia przez społeczności „trzcinieckie” od ugrupowań KCS/kultury grobów jednostkowych, kultury iwieńskiej, unietyckiej lub mogiłowej. W tej kolejności zostaną one zaprezentowane i ocenione.

Mimo sugestii niektórych autorów o udziale KCS w formowaniu się TKK (np. A. Gardawski 1959; I. K. СВЕП-

ников 1974; J. Czebreszuk 1996; 2001; P. Makarowicz 1998), hipoteza o przejęciu idei wznoszenia kurhanu od KCS (E. Kłosińska 1987) nie była rozważana w literaturze przedmiotu (J. Górski 1996). Jest to zrozumiałe z uwagi na znaczną, kilkusetletnią różnicę czasową między schyłkowymi społecznościami „sznurowymi”, hołdującymi zwyczajowi sypania kopców, a pojawieniem się ugrupowań kręgu trzcinieckiego (A. Kempisty 1978; por. też J. Górski, P. Jarosz 2007, s. 246). Wydaje się jednak, że trudności w ustaleniu źródła wzmiankowanej praktyki wynikały z dwóch błędnych założeń. Sądzono mianowicie, iż musiała być ona związana z genezą kręgu trzcinieckiego, a więc, że kurhany były identyfikatorem tej jednostki kulturowej od samego początku, a także — co istotniejsze — że analizowany zwyczaj winien być przekazany bezpośrednio (w tym przypadku przez społeczności KCS — ludności TKK). Kluczem do zrozumienia relacji między kopcami KCS i TKK jest odrzucenie tych założeń. Punktem wyjścia dla oszacowania wiarygodności tej hipotezy będzie opis usytuowania kurhanów (i ich skupisk) obu wzmiankowanych ugrupowań w ramach określonych stref krajobrazowych.

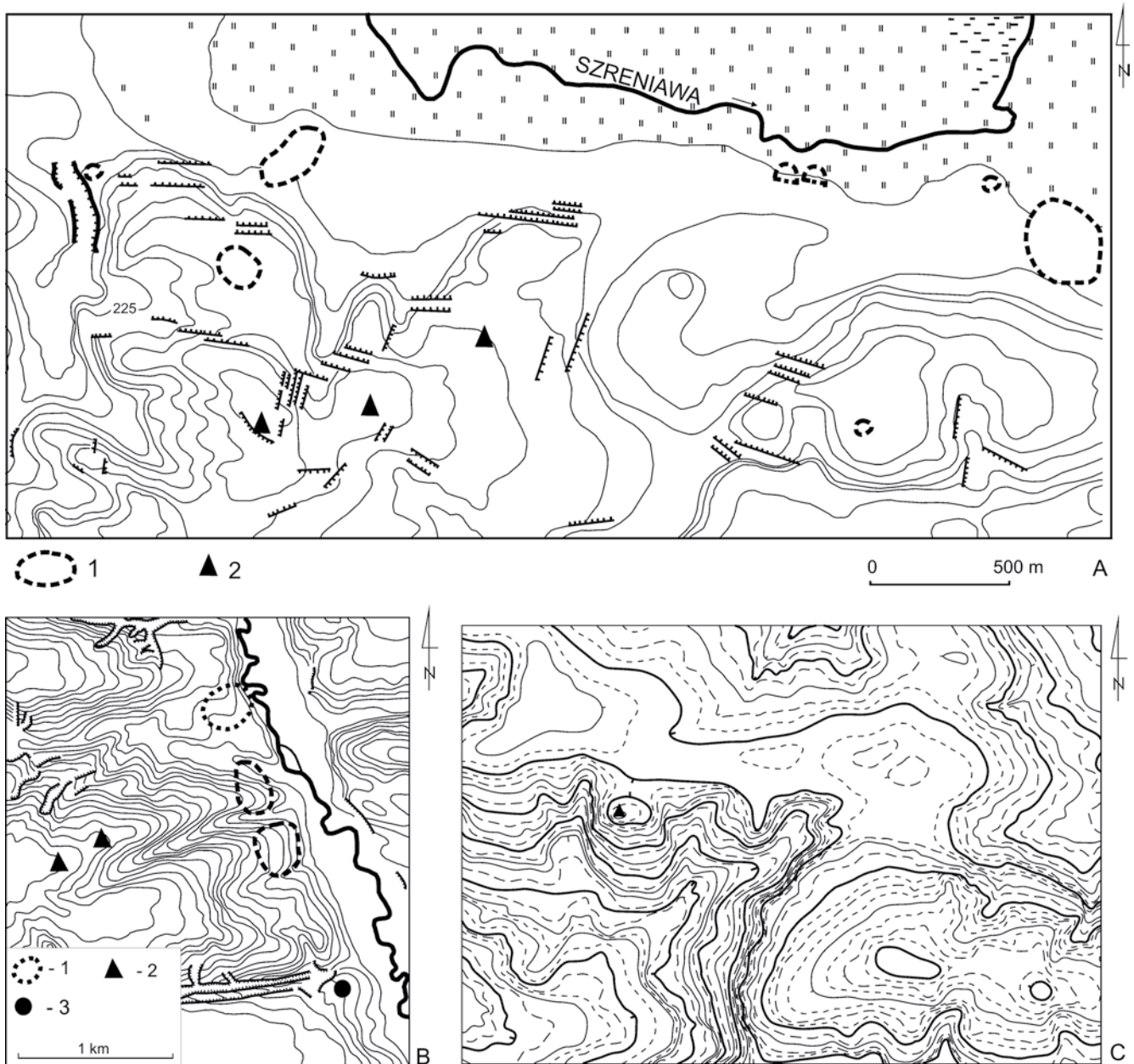
Cmentarzyska kurhanowe i pojedyncze kopce często lokowano na wzgórzach — w najwyższych punktach okolicy, np.: Stopczatów¹ w międzyrzeczu górnego Prutu i Dniestru, Bar i Krasów na Wyżynie Podolskiej, Bukówna,

¹ Dla stanowisk na terenie Ukrainy badanych przed rokiem 1945 przyjęto nazwy znane z literatury, natomiast dla obiektów rozpoznanych po tej dacie — nazwy w brzmieniu ukraińskim.

Ryc. 4. Przykłady usytuowania kurhanów trzcienieckiego kręgu kulturowego (TKK) z Wyżyny Małopolskiej i Kielecko-Sandomierskiej. A — Miernów I; B — Goszyce; C — osady TKK: 1, 2 — Jakuszowice; 3, 4 — Zagórzycze; 5 — Grodowice; kurhany: a — Jakuszowice; b — Gabułów; c — Zagórzycze; d — Grodowice; D — Dacharzów, stan. 1 (1), stan. 23 (2) i stan. 19 (3); E — Rosiejów, kurhany wschodni i zachodni. Legenda: 1 — kurhany TKK; 2 — kurhany o nieznanym chronologii; 3 — osady TKK. Źródła: T. Reyman 1948; A. Kempisty 1967; J. Górski 1996

Fig. 4. Examples of the location of barrows of the Trzcieniec cultural circle (TCC) from the Małopolska and Kielce-Sandomierz Uplands. A — Miernów I; B — Goszyce; C — TCC settlements: 1, 2 — Jakuszowice; 3, 4 — Zagórzycze; 5 — Grodowice; barrows: a — Jakuszowice; b — Gabułów; c — Zagórzycze; d — Grodowice; D — Dacharzów, site 1 (1), site 23 (2) and site 19 (3); E — Rosiejów, the eastern and the western barrow. Legend: 1 — TCC barrows; 2 — barrows of indetermined chronology; 3 — TCC settlements. Sources: T. Reyman 1948; A. Kempisty 1967; J. Górski 1996

Ryc. 5. Przykłady usytuowania kurhanów trzcienieckiego kręgu kulturowego (TKK) z Wyżyny Małopolskiej. A — Proszowice; B — Januszowice; C — Żerniki Górne. Legenda: 1 — osady TTK; 2 — kurhany TTK; 3 — ślady osadnictwa TTK. Źródło: J. Rydzewski 1986; J. Górski, P. Makarowicz, H. Taras 2004 oraz mapa topograficzna w skali 1:10000 udostępniona przez dra J. Górskiego

Fig. 5. Examples of locations of the barrows of the Trzcinec cultural circle (TCC) from the Małopolska Upland. A — Proszowice; B — Januszowice; C — Żerniki Górne. Legend: 1 — TCC settlements; 2 — TCC barrows; 3 — traces of TCC settlement. Sources: J. Rydzewski 1986; J. Górski, P. Makarowicz, H. Taras 2004 and the topographic map in a scale of 1:10000 courtesy of J. Górski, PhD

Komarów, Wolica, Kryłos, Bykiv — w dorzeczu górnego Dniestru, większość kopców na terenie Wyżyny Małopolskiej (I. Swiesznikow 1967; T. Sulimirski 1968; J. Górski 1996). W niektórych przypadkach grupy kopców TTK sytuowano na grzbietach wzniesień — np. prawdopodobnie niektóre „duże” kurhany na Grzędzie Sokalskiej (J. Machnik 2003) — na wododziałach rzek, np. Kołosivka na Wyżynie Wołyńskiej, Kustowcy na

Płaskowyżu Kijowskim, Teklino we wschodniej części Wyżyny Nadnieprzańskiej, Ditiniči na Wyżynie Podolskiej (C. C. Березанская 1982, s. 51), Komarów i Bukówna w dorzeczu górnego Dniestru (T. Sulimirski 1938; 1968; R. Rogozińska 1959). W ostatnich latach, podczas wspólnych badań polsko-ukraińskiego zespołu archeologów w rejonie górnego Nadnieprza, odkryto wiele nowych stanowisk kurhanowych (Я. Махник i in.

2002; J. Machnik i in. 2006; 2006a; 2006b). Większość kopców na wymienionych stanowiskach należy zapewne do KCS, jednak część z nich można wiązać z „komarowską” wersją TKK lub z wtórnym wykorzystaniem wcześniejszych nasypów, np. Bikiv leżący na wododziale Bystrzycy i jej dopływu — Trudnicji (J. Machnik i in. 2006b, s. 195 i n., fig. 1).

Na terenie ekumeny TKK kurhany występują pojedynczo, np. kopce I i II w Miernowie (ryc. 4: A), w Goszycach (ryc. 4: B), Jakuszowicach i Gabultowie (ryc. 4: C), w Bejscach, Proszowicach (ryc. 5: A), Januszowicach (ryc. 5: B) i Żernikach Górnych stan. 1 (ryc. 5: C) na Wyżynie Małopolskiej (J. Górski 1996; J. Górski, P. Jarosz 2007), w Dubecznie stan. 1 i Zienkach na Polesiu Lubelskim (J. Górski, P. Makarowicz, H. Taras 2004), w Dacharzewie stan. 1 (ryc. 4: D) na Wyżynie Kielecko-Sandomierskiej (H. Taras 1995), w Polesiu stan. 1 na Wysoczyźnie Łowicko-Błońskiej², w Kazimierzowie stan. 3 na Wyżynie Lubelskiej (M. Florek, H. Taras 2003), w Kustowcach na Wyżynie Podolskiej, w Czarsku i Trojanowie na Wyżynie Wołyńskiej, w Barze na Wyżynie Naddniestrzańskiej w dorzeczu Bohu (T. Sulimirski 1968). Niekiedy analizowane obiekty występują parami, np. w Ivanju na Wyżynie Wołyńskiej — w odległości 100 m od siebie (И. К. СВЕШНИКОВ 1968), w Rosiejowie (ryc. 4: E), Zagórzycach i Grodowicach (ryc. 4: C) na Wyżynie Małopolskiej (J. Górski 1996), Strugach na Nizinie Wielkopolskiej (E. Kłosińska 1987). Rzadziej spotykane są w grupach po trzy, np. w Hutkach na Roztoczu, w Lublinie-Zemborzycach na Wyżynie Lubelskiej (J. Górski, P. Makarowicz, H. Taras 2004). Znane są też większe skupiska o układzie liniowym lub liniowo-grupowym, np. w Komarowie (ryc. 6: A), Bukównie i Wolicy nad górnym Dniestrem, w Łubnej stan. 1 (ryc. 6: B) i Okalewie stan. 3 (ryc. 6: C) we wschodniej części Niziny Wielkopolskiej, w Kołosivce (O. Ф. ЛАГОДОВСЬКА 1948) i Netišynie na Wyżynie Wołyńskiej (C. C. Березанська i in. 2004) (ryc. 6: D), w Guciowie na Roztoczu (ryc. 7: A), w kompleksie stanowisk w Tyszowcach i Turkowicach (ryc. 7: B) na Wyżynie Lubelskiej (J. Kuśnierz [1988] 1989), w Prybarze (ryc. 7: C) na Polesiu Białoruskim (A. Gardawski 1951; M. M. КРЫВАЛЬЦЭВІЧ, М. У. БЫЧКОЎ 1996; J. Górski, P. Makarowicz 2007). W Bukównie kurhany występowały w grupach po kilka i kilkanaście obiektów, tworząc układy trójkątne i liniowe (R. Rogozińska 1959, s. 98 i n., ryc. 2)³.

Kopce występują niekiedy na odcinku kilkuset metrów, jak np. „sośnickie” cmentarzysko w miejscowości

Prybar w dolinie Uża na Polesiu Białoruskim (ryc. 7: C) — na odcinku ok. 550 m (M. M. КРЫВАЛЬЦЭВІЧ, М. У. БЫЧКОЎ 1996); ciągną się „łańcuchami” wzdłuż wierzchowin na przestrzeni nawet kilku kilometrów, m.in. w Komarowie i Bukównie w dorzeczu górnego Dniestru (T. Sulimirski 1968, plan 1; R. Rogozińska 1959). Największe koncentracje zajmują przestrzeń kilku kilometrów kwadratowych. Liczą niekiedy kilkanaście lub nawet kilkadziesiąt obiektów, skupiających się w kilku grupach, np. Guciów, gdzie zbadano 18 z 61 kopców o różnej chronologii (R. Rogozińska 1961; 1963), Łubna stan. 1 — 27 obiektów w dwóch grupach (A. Gardawski 1951), Komarów — co najmniej 32 z ponad 70 kurhanów o różnej chronologii, Bukówna — maksymalnie 46 obiektów (R. Rogozińska 1959; T. Sulimirski 1968), Okalew stan. 3 — 12 kopców (B. Abramek 1971), Netišyn — 25(?) kopców w czterech/pięciu koncentracjach⁴ (S. Berezanska i in. [2001] 2003, s. 184, ryc. 1), Kołosivka — 31 obiektów w czterech skupiskach (O. Ф. ЛАГОДОВСЬКА 1948, s. 62), Besec stan. I — ponad 20 kopców (И. И. АРТЕМЕНКО 1987a, s. 110), skupiska w rejonie Tyszowce-Turkowice — 26 kurhanów w kilku odrębnych grupach: Tyszowce stan. 2 (3 kopce), Tyszowce stan. 1 i 27 — po 4 kopce, Tyszowce stan. 3 i 25A — po 5 kopców, (J. Kuśnierz [1988] 1989; H. Taras 1995), Wolica — 11 obiektów (T. Sulimirski 1968, s. 147 i n.), Ditiniči (C. C. Березанская 1972) i Dominikanówka (ryc. 6: E — J. Machnik 1960) — po 9 kopców, Ivanivka — 5 kurhanów (C. C. Березанская 1972).

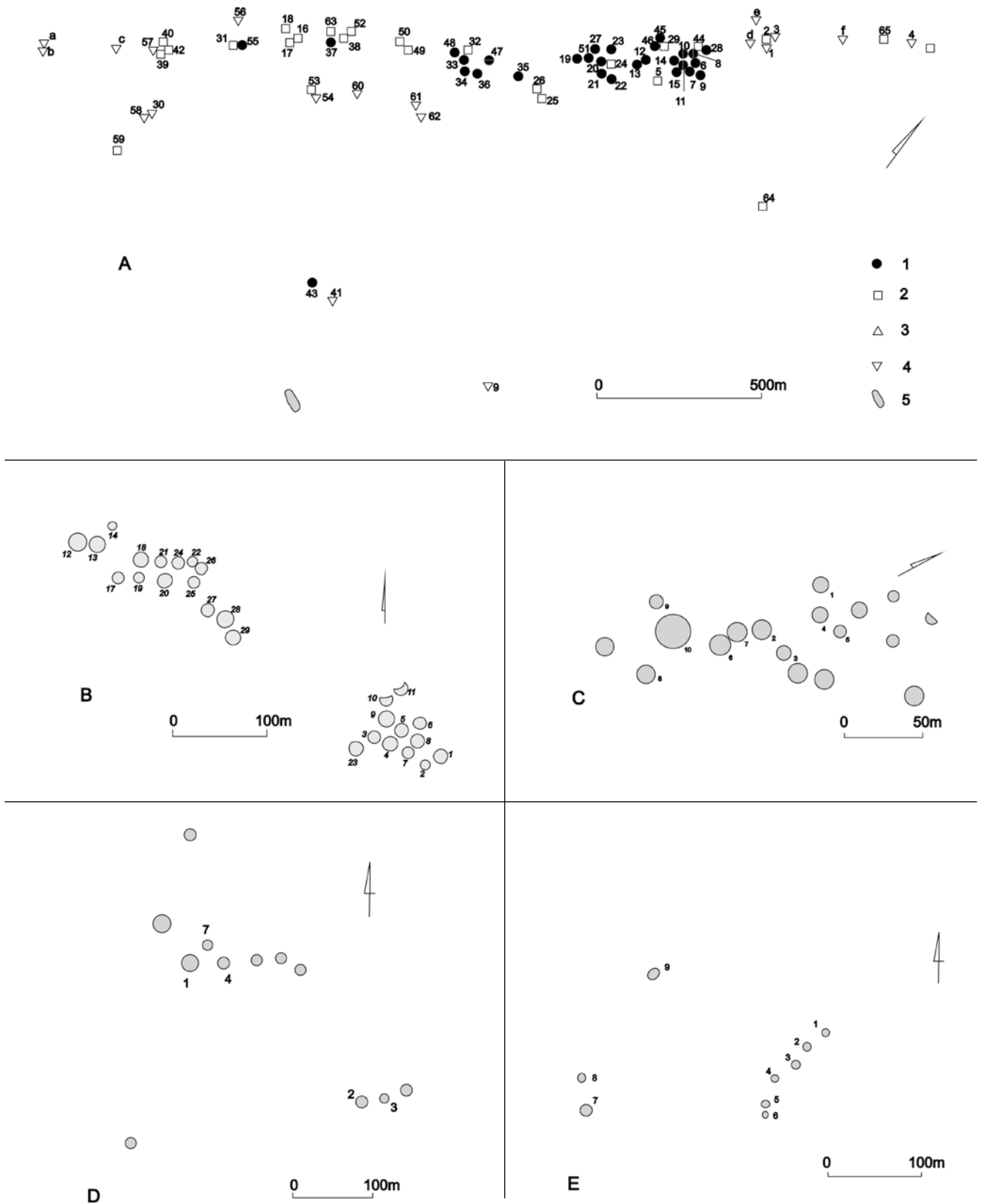
W większości przypadków są to liczby zaniżone, pierwotnie kurhanów było zapewne znacznie więcej. Przyczyną destrukcji wielu z nich była przede wszystkim intensywna gospodarka rolna, karczowanie lasów oraz procesy urbanizacyjne. Te niekorzystne dla zachowania omawianych obiektów działania znacząco zubożyły możliwości obserwacji terenowej (J. Górski 1996). Często też cmentarzyska kurhanowe, zwłaszcza te odkryte w lasach, nie były badane w sposób kompleksowy.

Zwracano już uwagę na częsty zwyczaj sypania kopców społeczności TKK nad starszymi kurhanami „sznurowymi” (P. Włodarczak 2006, s. 46), np. w Miernowie, kurhany I i II, w Rosiejowie — kurhan wschodni (T. Reyman 1948), w Guciowie stan. 6, Gabultowie stan. 1 (J. Górski, P. Jarosz 2006; 2007). W Żernikach Górnych stan. 1 kopiec „trzciniecki” przykrył cmentarzyska płaskie KCS i kultury mierzanowickiej (A. Kempisty 1978; P. Włodarczak 2006, s. 46, przypis 14). Groby wkopywano także w nasypy (m.in. kurhany 37 i 38 w Komarowie w dorzeczu górnego Dniestru). Często też obserwujemy zjawisko

² Badania prof. dr hab. Lucyny Domańskiej oraz dra Seweryna Rzepeckiego z Uniwersytetu Łódzkiego, którym serdecznie dziękuję za informacje.

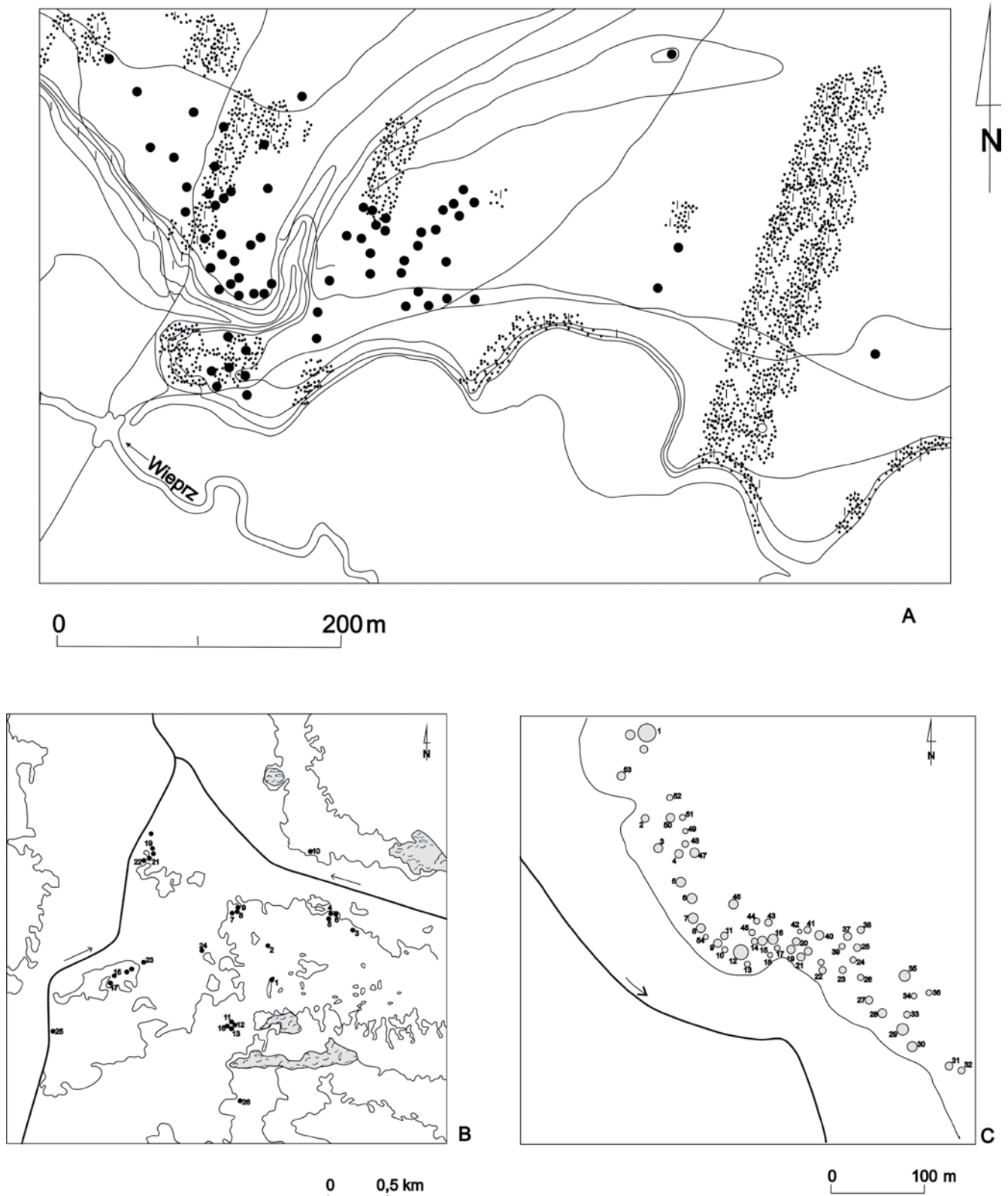
³ Plan stanowiska jest jednak bardzo schematyczny, stąd wzmiankowany układ kopców podaje za R. Rogozińską (1959).

⁴ Sytuacja podobna do rejonu Tyszowice, gdzie poszczególne skupiska potraktowano jako odrębne stanowiska (J. Kuśnierz [1988] 1989; H. Wróbel 1989; H. Taras 1995).

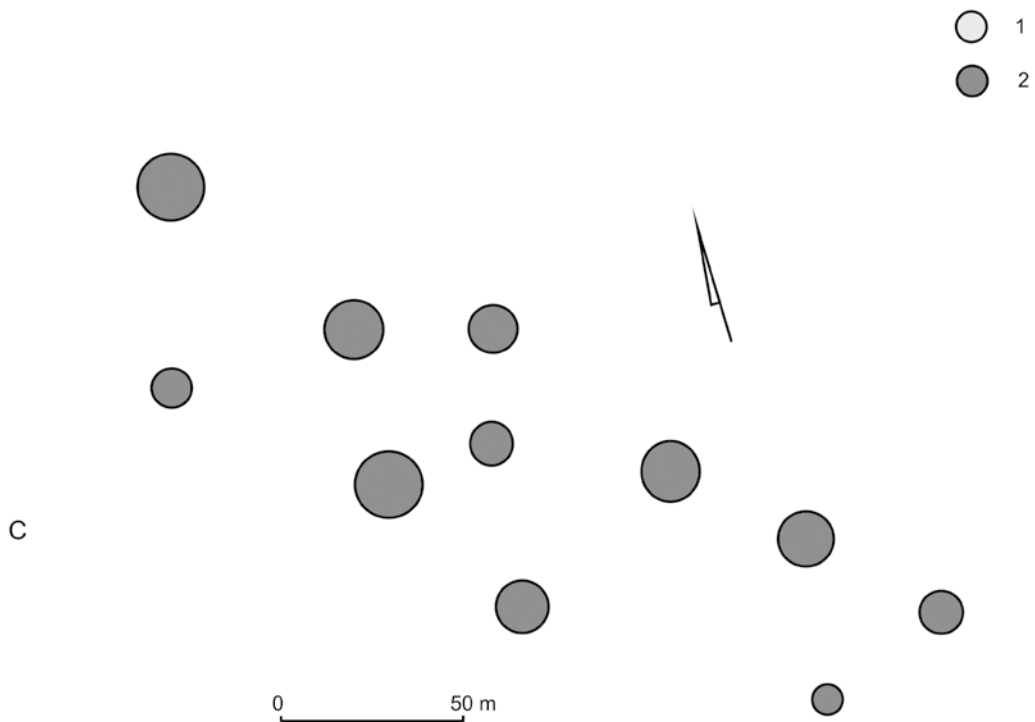
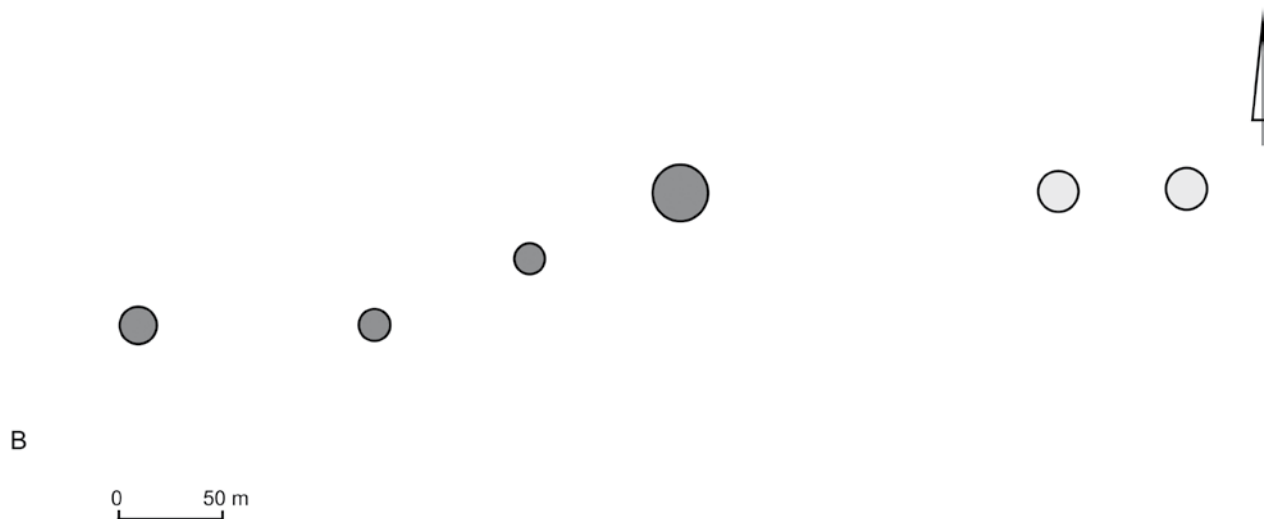
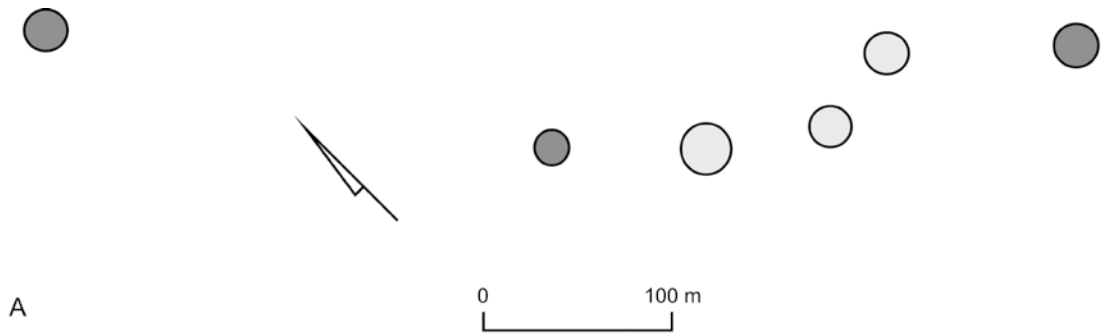
Ryc. 6. Przykłady usytuowania kurhanów trzcienieckiego kręgu kulturowego (TKK) z Wyżyny Podolskiej, Niziny Wielkopolskiej, Wyżyny Wołyńskiej i Roztocza. A — Komarów. 1 — kurhany TKK, 2–4 — inne kurhany, 5 — osada TKK; B — Łubna, stan. 1; C — Okalew, stan. 3; D — Netiśyn; E — Dominikanówka. Źródło: T. Sulimirski 1968; A. Gardawski 1951; B. Abramek 1971; J. Machnik 1960

Fig. 6. Examples of locations of the barrows of the Trzcinec cultural circle (TCC) from the Podolia Upland, Wielkopolska Lowland, Volhynian Upland and Roztocze. A — Komarów. 1 — TCC barrows, 2–4 — other barrows, 5 — a TCC settlement; B — Łubna, site 1; C — Okalew, site 3; D — Netiśyn; E — Dominikanówka. Sources: T. Sulimirski 1968; A. Gardawski 1951; B. Abramek 1971; J. Machnik 1960

Ryc. 7. Przykłady usytuowania kurhanów trzcinieckiego kręgu kulturowego (TKK) z Roztocza, Wyżyny Lubelskiej i Polesia Białoruskiego. A — Guciów, stan. 6; B — kompleks stanowisk koło Tyszowców i Turkawic; C — Prybar. Źródło: R. Rogozińska 1963; J. Kuśnierz [1988] 1989; M. M. Кривальцэвіч, М. У. Бычкоў 1996

Fig. 7. Examples of locations of the barrows of the Trzciniec cultural circle (TCC) from Roztocze, the Lubelska Upland and Belarussian Polesie. A — Guciów, site 6; B — a complex of sites near Tyszowce and Turkawice; C — Prybar. Sources: R. Rogozińska 1963; J. Kuśnierz [1988] 1989; M. M. Кривальцэвіч, М. У. Бычкоў 1996

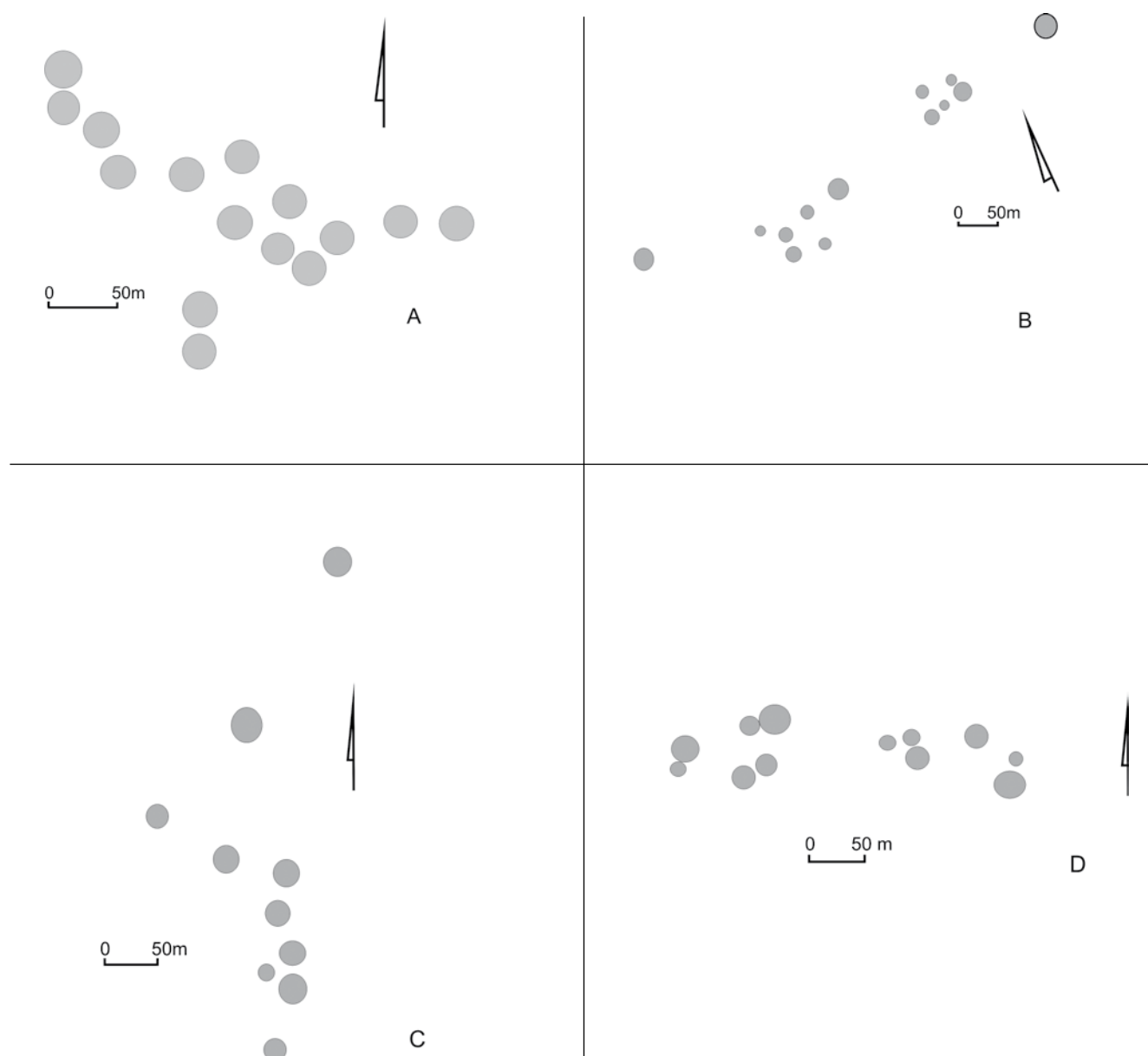

Ryc. 8. Przykłady usytuowania kurhanów trzcienieckiego kręgu kulturowego (TKK) z dorzecza górnego Dniestru. A — Sarniki; B — Krasów; C — Wolica. Legenda: 1 — kurhany kultury ceramiki sznurowej; 2 — kurhany TKK. Źródło: T. Sulimirski 1968

Fig. 8. Examples of locations of the barrows of the Trzcinec cultural circle (TCC) from the river basin of the Upper Dniester. A — Sarniki; B — Krasów; C — Wolica. Legend: 1 — Corded Ware barrows; 2 — TCC barrows. Source: T. Sulimirski 1968

„wpisywania się” obiektów TKK w liniowe i liniowo-grupowe układy wcześniej wzniesionych kopców KCS i kultury środkowodnieprzańskiej w różnych rejonach (Wyżyna Małopolska, Wyżyna Wołyńska, a zwłaszcza górne Naddniestrze, a także — w mniejszym stopniu — Polesie Czernihowskie i Nizina Naddesneńska). Z takim zwyczajem mamy do czynienia we wschodniej prowincji TKK, zwłaszcza na terenie Wyżyny Podolskiej w dorzeczu górnego i środkowego Dniestru, np. w Krasowie (ryc. 8: A), Sarnikach (ryc. 8: B), Wolicy (ryc. 8: C),

Komarowie (ryc. 6: A), Krylosie, Rakowej, Kulczycach (ryc. 9: A), Kawsku, Czyżykowie, Daszawie, Dorogoszy, Tlumaczu, Ostapju, Siwkach, Czernielicy, Łuce Wróblewieckiej i Balicach (T. Sulimirski 1968; I. K. Свєпніков 1974, ryc. 3; por. też J. Machnik i in. 2006; 2006a; 2006b), w miejscowościach Sjabroviči i Chodosoviči na Polesiu Białoruskim w międzyrzeczu Prypeci i Dniepru (M. Kryvał’cevič 1997), a także w zachodniej prowincji omawianego kompleksu kulturowego, na Wyżynie Małopolskiej i Lubelskiej oraz na Roztoczu, m.in. w koncentracjach

Ryc. 9. Przykłady usytuowania kurhanów z dorzecza górnego Dniestru (w większości kultury ceramiki sznurowej). A — Kulczyce Szlacheckie; B — Krasiv; C — Ralivka, grupa I; D — Ralivka, grupa II. Źródło: T. Sulimirski 1968; Я. Махнік, Д. Павлів, В. Петегірич, І. Принада 2000; Я. Махнік, Д. Павлів, В. Петегірич, І. Принада 2002; J. Machnik, D. Pavliv, V. Petehyryč 2006

Fig. 9. Examples of locations of barrows in the river basin of the Upper Dniester (mainly those of the Corded Ware culture). A — Kulczyce Szlacheckie; B — Krasiv; C — Ralivka, group I; D — Ralivka, group II. Sources: T. Sulimirski 1968; Я. Махнік, Д. Павлів, В. Петегірич, І. Принада 2000; Я. Махнік, Д. Павлів, В. Петегірич, І. Принада 2002; J. Machnik, D. Pavliv, V. Petehyryč 2006

kurhanów wokół Tyszowiec, Guciowa czy na wierzchowinach Grzędy Sokalskiej (J. Górski i in. 2004). Podobna sytuacja może dotyczyć także części cmentarzysk kurhanowych i pojedynczych kopców (w większości o nieznanym jednak chronologii), zarejestrowanych na lessach sandomiersko-opatowskich (M. Florek 1994). Trzeba zaznaczyć, że reguła kontynuacji cmentarzysk tego rodzaju była wyraźna także w środowisku stepowym (np. K. Ślusarska 2007, s. 252 i n., tam dalsza literatura).

Nie zaobserwowano natomiast kontynuacji w wykorzystaniu przez ludność TKK nasypów należących do kultur: katakumbowej i mnogowalikowej. Stosunkowo rzadko przedstawiciele omawianego ugrupowania wykorzystywali kopce kultury jamowej. Przykłady pochodzą z „sośnickiej” enklawy TKK (C. C. Березанская 1985, s. 368), a także z moldawskich stanowisk enklawy „komarowskiej”, usytuowanych w międzyrzeczu górnego Dniestru i Prutu, np. Miedwieża, Korpać i Dumieny, gdzie groby wkopane zostały w nasypy kurhanów kultury jamowej (B. A. Дергачев 1986, s. 149 i n.).

Mechanizmy genezy

Jak mogła przebiegać adaptacja idei budowy kopców ziemnych przez ludność „trzcinięką”? Ramy interpretacyjne stwarza obserwacja przebiegu zjawiska „kurhanizacji” małopolskich (J. Górski 1996; J. Górski i in. 2004) i górnodniestrzańskich społeczności TKK. Akceptując bardzo wiarygodną hipotezę o alochtonicznej genezie omawianej jednostki kulturowej we wzmiankowanej strefie, migracji ludności „trzciniękiej” z północnych (lub północno-wschodnich) rejonów ziem polskich i pojawienia się w zachodniej Małopolsce TKK w postaci ukształtowanej (A. Kempisty 1978; J. Górski 1996; J. Górski, S. Kadrow 1996), trzeba wyjaśnić nieobecność kurhanów na Nizinie Mazowieckiej⁵. Na terenie Pojezierza Mazursko-Warmińskiego oraz na Pojezierzu Kujawskim spotykamy tylko nieliczne najstarsze nasypy KCS (J. Machnik 1979, s. 339 i n.; A. Koško 1997; J. Czebreszuk 2001; por. S. Kadrow 2001, s. 115). Mało wiarygodne wydaje się założenie, iż na wzmiankowanym terenie, przy intensywnym osadnictwie, wszystkie kopce „trzciniękie” zostały całkowicie zniszczone. Nasuwa się więc wniosek, że północno-wschodnio-polskie społeczności TKK nie sypały kurhanów (J. Górski, P. Jarosz 2007, s. 246 i n.). Tę zaskakującą konkluzję potwierdzają obserwacje z terenów

Białorusi — rejonu dorzecza górnej Prypeci i środkowego Niemna — gdzie rejestruje się niemal analogiczne do mazowieckich zespoły TKK (M. Krywałcevič 1997; B. A. Лакіза 2001), nie odnotowuje się natomiast obecności kurhanów „trzciniękich”. Jednak grupy ludności TKK mogły natknąć się na kopce „sznurowe” podczas etapowych migracji (przemieszczeń) na południe — w strefę wyżynną. Do tej idei powrócę w dalszej części wywodu.

W momencie pojawienia się w Małopolsce Zachodniej (przed 1700 BC) i w dorzeczu górnego Dniestru (po 1700 BC?), społeczności TKK mogły zetknąć się jedynie z ludnością kultury mierzanowickiej (mechanizmy relacji — J. Górski, S. Kadrow 1996; J. Górski 2003), która kurhanów nie wznosiła (S. Kadrow 1995; 2001; S. Kadrow, J. Machnik 1997). Jednak kopce ziemne były obecne w krajobrazie zachodniomałopolskim, a także nad górnym Dniestrem: sypała je bowiem ludność reprezentująca „starsznurowy” nurt rozwoju KCS, wtórnie (incydentalnie) wykorzystywały je także społeczności grupy krakowsko-sandomierskiej (J. Machnik 1994; J. Kruk, S. Milisauskas 1999; P. Włodarczak 2006). Najmłodsze kurhany „sznurowe” zarejestrowano nad Dniestrem około 2200 BC, np. w miejscowości Bykiv (J. Machnik i in. 2006b, s. 222, fig. 21). Dystans czasowy dzielący schyłkowe ugrupowania KCS i wczesne społeczności komarowskiej wersji TKK w omawianym rejonie wynosi kilkaset lat (minimum 300–400), więc i tutaj bezpośredni kontakt między wymienionymi społecznościami był niemożliwy. Krótszy był zapewne przedział czasowy między najmłodszymi społecznościami kultury środkowodnieprzańskiej (do około 1700 BC) a początkami TKK w strefie środkowego Naddnieprza i w dorzeczu Prypeci — 1600/1500 BC (C. A. Лысенко 2001; M. M. Krywałcewicz 2007). Nie mamy jednak wystarczająco wiarygodnych dowodów budowania kurhanów przez społeczności „środkowodnieprzańskie” w końcowym odcinku ich rozwoju.

Poruszając się dalej tym tokiem rozumowania, za jedną wiarygodną i logiczną możliwość interpretacyjną należy uznać tezę o przejściu „sznurowej” tradycji wznoszenia kurhanów przez ludność „trzcinięką” bez fizycznego kontaktu obu społeczności. Nie można bowiem znaleźć w charakteryzowanej enklawie osadniczo-kulturowej żadnego „strukturalnego” pośrednika w tym procesie. Wobec tego należałoby wysunąć hipotezę, iż wspólnoty TKK przejęły zwyczaj sypania kopców na podstawie samych tylko obserwacji terenowych, dotyczących usytuowania i wzajemnego układu kurhanów ludności KCS. Nasypy późnoneolityczne musiały być widoczne dla wędrujących z północy grup TKK, gdyż zazwyczaj lokowano je na wierzchowinach, wzdłuż kulminacji i wyższych partii terenu, na krawędzi wysoczyzny, niekiedy na przestrzeni kilku kilometrów, tworząc charakterystyczne układy

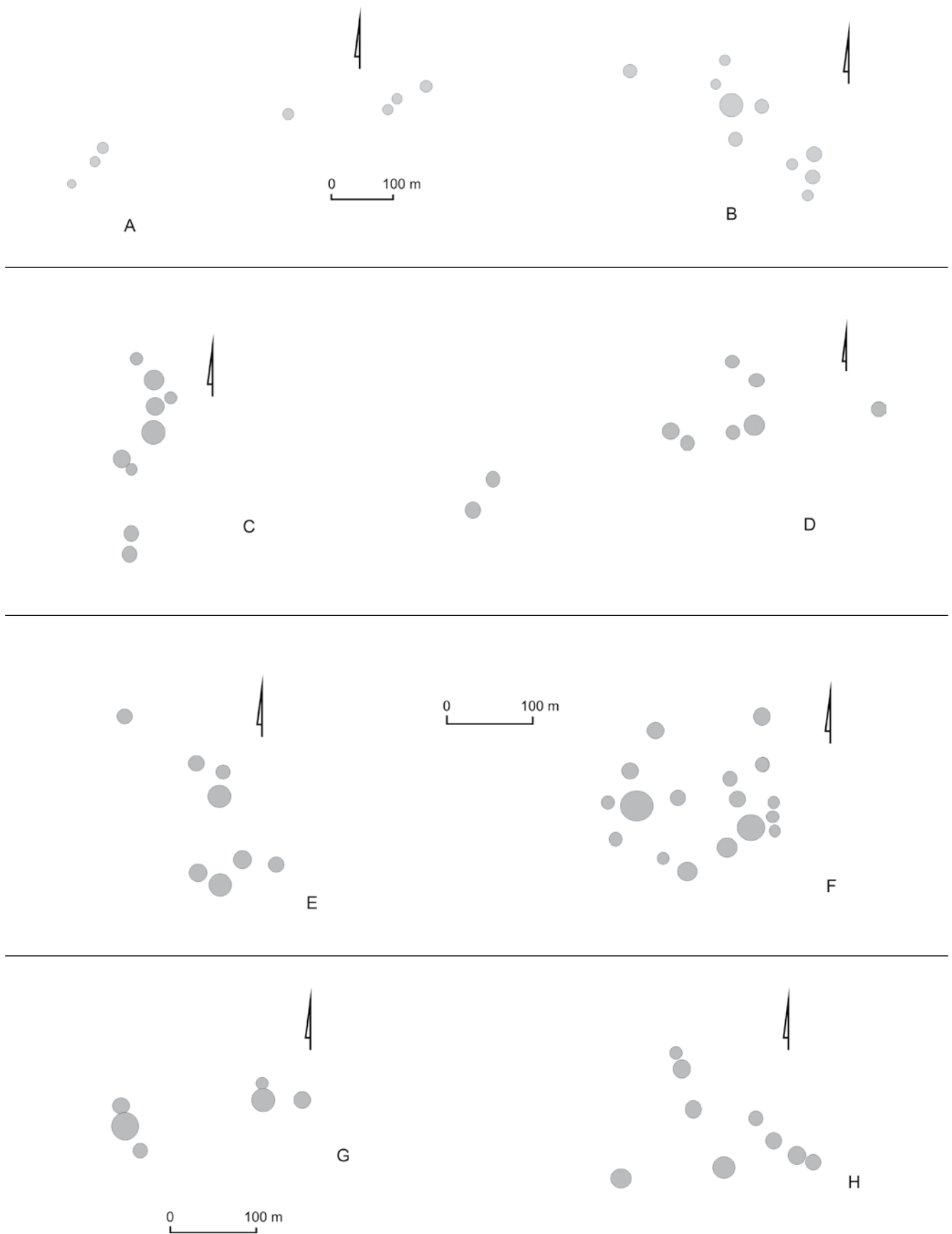
⁵ Jedyny odnotowany tu kurhan TKK, kryjący pochówek zbiorowy, pochodzi z miejscowości Polesie, stan. 1, w dorzeczu górnej Bzury na południowo-zachodnim skraju Niziny Mazowieckiej (badania L. Domańskiej i S. Rzepeckiego z Instytutu Archeologii UŁ).

o przebiegu liniowym i liniowo-grupowym, np. Munia-kowice (J. Górski, P. Jarosz 2007, tam dalsza literatura) w zachodniej Małopolsce, gdzie wskutek zniszczeń zachowało się niewiele takich zgrupowań, stanowiska na Grzędzie Sokalskiej, cmentarzyska w Komarowie, Bukownej, Wolicy, Sarnikach, Kryłosie — w dorzeczu górnego Dniestru, w Guciwie na Roztoczu, w Prybarze na Polesiu Białoruskim. Kopce „sznurowe” występują też pojedynczo i parami, np. w Kolosach, Miernowie I i II, Dobrocicach (M. Florek 1994). W dorzeczu górnego Dniestru odkryto wiele nowych stanowisk kurhanowych, na których dominowały liniowe i liniowo-grupowe układy kopców, np. w pobliżu miejscowości Krasiv (ryc. 9: B), Ralivka (ryc. 9: C), Bolechivcy (ryc. 10: A, B), Dovhe (ryc. 10: C), Niżne Haji (ryc. 10: D–H), Volja Jakubova (ryc. 11: A–C), Hlynne (ryc. 11: D), czy Bikiv (J. Machnik, D. Pavliy, V. Petehyryč 2006; 2006a) W wielu regionach ludność „trzciniecka” odwzorowywała więc zwyczaje społeczności KCS. W tym swoistym procesie naśladownictwa ważna wydaje się kontynuacja wcześniejszych tradycji użytkowania miejsca obrzędowego, czy raczej przestrzeni obrzędowej. Piotr Włodarczak (2006) w swojej monografii KCS w Małopolsce twierdzi, że kopce „sznurowe” były przede wszystkim grobami. Ich układ sugeruje jednak, iż obok tej ważnej — może najważniejszej — funkcji, odgrywały one jednak również rolę punktów orientacyjnych w przestrzeni, wyznaczały granice terenu „oswojonego”, a ich swoiste liniowe i liniowo-grupowe konfiguracje mogły komunikować ciągłość grup pochodzeniowych (lineaży) tworzących większe segmenty społeczności.

Nowo przybyła ludność TKK albo rozumiała symbolikę wznoszenia kopców przez swoich poprzedników, ze wszystkimi pierwotnymi znaczeniami, albo też „bezwrefleksyjnie” odtwarzała (naśladowała) ów zwyczaj, powtórnie konstruując, a raczej wkomponowując się w istniejącą *in illo tempore* przestrzeń społeczno-kulturową (M. Eliade 1988). Liczne kurhany w strefie wyżynnej (zwłaszcza w dorzeczach górnej Wisły i Dniestru) mogły przypominać charakteryzowanym wspólnotom kopce „sznurowe” na północy. Społeczności TKK sypały mogiły, aby odróżnić się od ludności „mierzanowickiej”, zapewne podobnie jak te ostatnie nie wznosiły ich, aby odróżnić się od wspólnot KCS. Trudniej obronić pierwszą hipotezę (naśladowanie rozumiejące), jednak wydaje się, że jest ona bardziej wiarygodna. Nie jest możliwe, by ludność „trzciniecka” zetknęła się fizycznie z grupami społeczności „sznurowej” („postsznurowej”), kultywującymi tradycję miejsc obrzędowych swoich przodków, nie ma bowiem archeologicznych pozostałości po takich społecznościach. Ich przetrwanie wśród terytorialnie zorganizowanych i zasiedlających omawiany teren od 400–500 lat ugrupowań kultury mierzanowickiej wydaje się nieprawdopodobne.

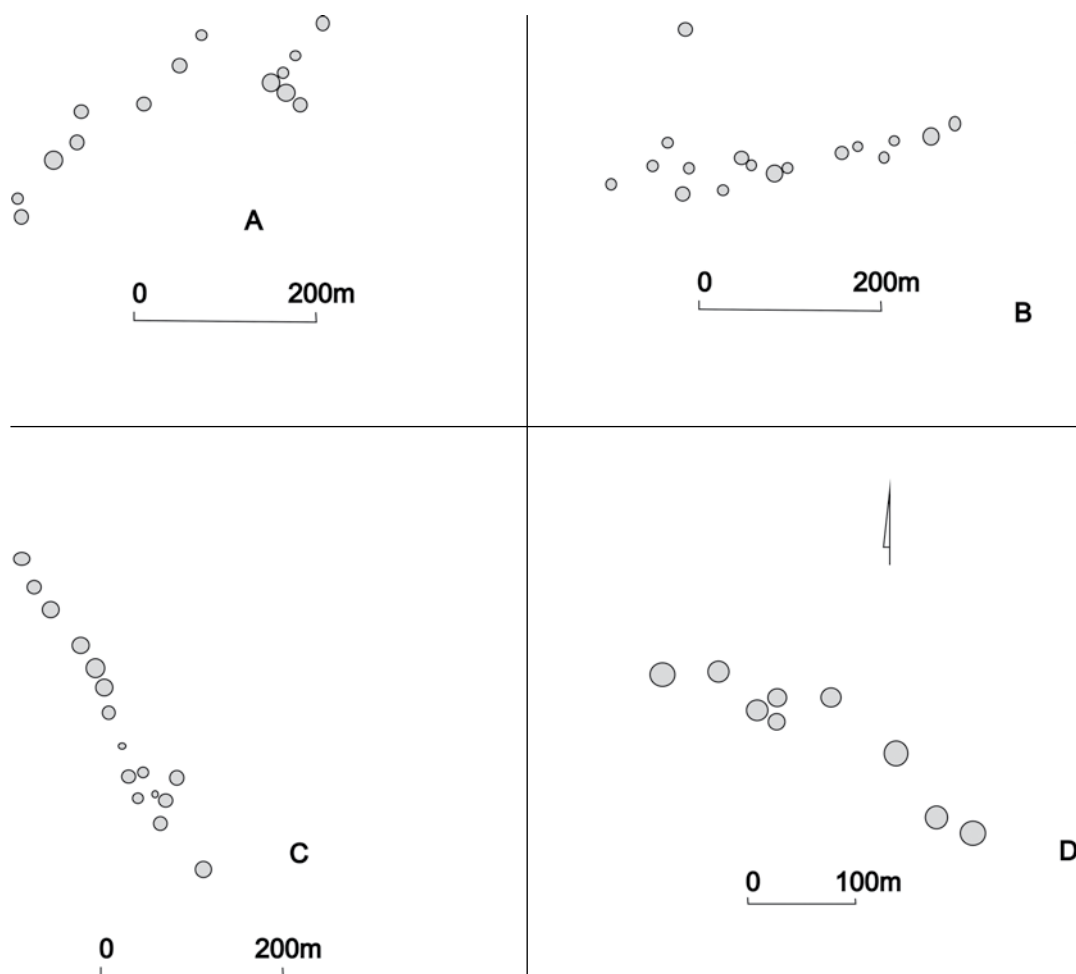
Ludność „mierzanowicka” nie sypała kurhanów, jednak wykorzystywała niekiedy cmentarzyska (kopce) KCS (S. Kadrow, J. Machnik 1997, s. 26). Dla społeczności TKK, szukających legitymizacji swojej obecności na skolonizowanych terenach (a więc również prawa do zajętych obszarów), adaptacja omawianego zwyczaju miała zapewne złożone znaczenie. Usypanie jednego lub wielu kopców wiązało się z manifestacją własnej inności („etniczności”) wobec tubylców. Obiekty te były zatem widzialnymi, w sensie fizycznym, symbolami tożsamości (J. Górski 1996). Jeśli przywołamy hipotezę, iż grupy ludności TKK przesuwające się z północnego wschodu na tereny wyżynne (korzystając z mapy mentalnej?), obserwowały kurhany „sznurowe” i znały ich znaczenie, to można sobie wyobrazić zaskoczenie kolonizatorów obecnością swoistych krajobrazów kurhanowych w tej strefie. Obiekty, z którymi zetknęli się na terenach niżowych, występujące tam zazwyczaj pojedynczo lub w niewielkich grupach, i które interpretowali zapewne jako monumentalne groby, a na pewno relikty obecności bliżej nieokreślonej ludności (własnych przodków — protoplastów?), na zajętych terenach występowały w niewiarygodnym wręcz nagromadzeniu.

W literaturze przedmiotu nie rozważano dotychczas przyczyn migracji społeczności TKK na południe. Teoretycznie można założyć, że jej zasadniczym powodem było przeludnienie na mało urodzajnych glebach strefy niżowej między środkową Wisłą, górną Prypecią a środkowym Niemnem, i związany z nim kryzys ekologiczny. Jeśli założenie to jest słuszne, wówczas można domniemywać, iż ziemia była dla ludności kręgu trzcinieckiego wartością podstawową i zapewne rywalizowały o nią napływające z północy poszczególne, zorganizowane krewniaczo, grupy — lineaże (P. Makarowicz 2003). Wzniesienie kurhanów mogło być wynikiem poszukiwania mitu założycielskiego, pozwalającego zakorzenić się w nowym, obcym środowisku, wśród nieznanego, zorganizowanej we wspólnoty terytorialne ludności kultury mierzanowickiej. Sypanie kopców przez społeczności TKK w miejscach wcześniejszych skupisk kurhanów ludności KCS może sygnalizować próbę inkorporacji „przeszłości przedmierzanowickiej” dla uzasadnienia własnych praw do zajmowanych terenów. Wpisywanie się w ciągi kopców „sznurowych” było z kolei sygnałem komunikującym „mierzanowickim” tubylcom swoją więź genetyczną z wymarłą już dawno ludnością, wcześniej zasiedlającą ów teren. W ten sposób koloniści, jako sukcesorzy (uzurpujący sobie prawo do sukcesji), zyskiwali argumenty, wynikające nie z siły demograficznej, prężności, *etc.*, lecz sankcjonowane tradycją — występowali jako spadkobiercy wielkich „sznurowych” poprzedników (przodków?). Kopce „trzcinieckie”, wznoszone w ramach wcześniejszych

Ryc. 10. Przykłady usytuowania kurhanów z dorzecza górnego Dniestru (w większości kultury ceramiki sznurowej). A, B — Bolechivcy; C — Dovhe; D–H — Niżne Haji. Źródło: J. Machnik, D. Pavliv, V. Petehyryč 2006a

Fig. 10. Examples of locations of barrows in the river basin of the Upper Dniester (mainly those of the Corded Ware culture). A, B — Bolechivcy; C — Dovhe; D–H — Niżne Haji. Sources: J. Machnik, D. Pavliv, V. Petehyryč 2006a

Ryc. 11. Przykłady usytuowania kurhanów z dorzecza górnego Dniestru (w większości kultury ceramiki sznurowej). A, B, C — Volja Jakobova; D — Hłynne. Źródło: J. Machnik, D. Pavliv, V. Petehyryč 2006a

Fig. 11. Examples of locations of barrows in the river basin of the Upper Dniester (mainly those of the Corded Ware culture). A, B, C — Volja Jakobova; D — Hłynne. Sources: J. Machnik, D. Pavliv, V. Petehyryč 2006a

układów kurhanowych, są zazwyczaj większe niż analogiczne obiekty KCS (A. Kempisty 1978; J. Górski, P. Jarosz 2007, s. 243 i 245), co uwiarygodnia przypuszczenie, iż społeczności TKK starały się w ten sposób nie tylko dorównać dawniejszym budowniczym, lecz wręcz zakomunikować swoją „wyższość”.

Według bardzo sugestywnej koncepcji Jacka Górskiego i Sławomira Kadrowa (1996), po latach egzystowania obok siebie (zapewne nie aż tak długotrwałego, jak pierwotnie sądzili wspomniani autorzy) w różnych niszach ekologicznych, społeczności kultury mierzanowickiej i TKK zaczęły się kontaktować. Być może, dla tych pierwszych otwarcie na obcych było koniecznością (por. uwagi o redukcji struktur „mierzanowickich” w najmlodszy etapie rozwoju: S. Kadrow 1995). W fazie późnej obserwuje się zwiększenie aktywności i interakcji międzykulturowych społeczności kultury mierzanowickiej (S. Kadrow 1995, s. 118–123; 2001, s. 210 i n.). O kontaktach ludności

„trzcinieckiej” ze społecznościami kultury mierzanowickiej może świadczyć — udokumentowane przez badaczy Małopolski (J. Górski, S. Kadrow 1996, J. Górski 1997) — zjawisko powielania przez tę pierwszą wzorców zabudowy osad „mierzanowickich”. Jednak zaobserwowane analogie, np. dla kultury mierzanowickiej — Iwanowice, stan. Babia Góra (S. Kadrow 1991), dla TKK — Kraków-Nowa Huta stan. 55 — rejon kopca Wandy (J. Górski 1997), tj. sytuowanie obiektów mieszkalno-gospodarczych (zagród) na planie elipsy, dotyczą wczesnej fazy rozwoju kultury mierzanowickiej, datowanej na okres 2200–2050 BC (S. Kadrow 1995). W literaturze przedmiotu przyjmuje się, iż ludność „trzciniecka” znalazła się w zachodniej Małopolsce najwcześniej około 1700 BC (J. Górski, S. Kadrow 1996; J. Górski 2007), tj. w okresie synchronizowanym z fazą późną kultury mierzanowickiej. Jeśli tak, to w momencie kontaktu — przyjmując nawet jego wczesną chronologię — nie mogło dojść do

wzmiankowanego, bezpośredniego „zapożyczenia” wzorców osadniczych. Jednak można też założyć, że ludność „mierzanowicka” wznosiła swoje osady na planie elipsy również w fazie późnej lub też, iż koloniści reprezentujący TKK pojawili się na omawianym obszarze wcześniej (przed 1800 BC), co w pewnej mierze wyjaśnia analizowane zagadnienie. Nie ma wielu dowodów materialnych na intensywne kontakty między wspólnotami obu ugrupowań. Interakcje TKK — kultura mierzanowicka mogły polegać na obserwacji, wzajemnej tolerancji i respektowaniu praw do eksploatowanych gospodarczo obszarów (różnych nisz ekologicznych), bez specjalnie częstych kontaktów bezpośrednich. Wydaje się, iż ludność TKK mogła przejąć „mierzanowickie” wzorce zabudowy osad na podobnej zasadzie, jak zaadaptowała zwyczaj sypania kurhanów: wyłącznie przez obserwację.

Zarys innych możliwości interpretacyjnych

Inne wyjaśnienie zwyczaju sypania kopców należałoby przyjąć, jeśli zaakceptujemy migrację społeczności „trzcinięckich” nie z północnego wschodu, lecz z północnego zachodu (np. z Kujaw i rejonu środkowej Warty). Wówczas genezę małopolskich kurhanów TKK należałoby wiązać prawdopodobnie z „postwięńskim” społeczeństwami z horyzontu klasycyznotrzcinięckiego, których materialnymi identyfikatorami są zespoły typu HT 1 i HT 2 (J. Czebreszuk 1996; P. Makarowicz 1998). Ludność kultury iwieńskiej знаła ów rytuał, podobnie jak i wzmiankowane ugrupowania TKK. Przykładem mogą być Tupadły stan. 2 na Kujawach czy Brusy na Pomorzu (W. Sarnowska 1969, s. 130; A. Koško 1979, s. 176 i n., ryc. 9, s. 4). Kopce wznosiły także społeczności „trzcinięckie” z tej enklawy (zespoły typu HT 2: Sarnowo stan. 2A; Rybiny stan. 16), datowane na okres 1800–1600/1500 BC (P. Makarowicz 1998).

W rejonie środkowej Warty odkryto niedawno osady z wczesnego i klasycznego horyzontu TKK: zespół typu HT 1: Janowice stan. 7/8 (P. Makarowicz 2005a), zespół typu HT 2: Krągola stan. 6 (P. Makarowicz 2005b), cechujące się znaczną powierzchnią jak na warunki niżowe (około 1,5 ha) i usytuowaniem obiektów mieszkano-gospodarczych na planie owalu. Możliwe więc, iż ludność TKK organizowała zabudowę stabilnych osad wedle wspomnianego wzorca już przed przybyciem na tereny lessów zachodniomałopolskich. Obserwacja ta uwiarygodnia hipotezę o migracji ludności TKK z północnego zachodu i pozwala łączyć genezę kurhanów „trzcinięckich”

ze środowiskiem kultury iwieńskiej, a pośrednio także z późną kulturą grobów jednostkowych⁶.

W małopolskich zespołach TKK typu A1 i A2 można dostrzec nieliczne cechy wcześniej występujące w kulturze iwieńskiej i wyraźniejsze, wiążące się z zespołami typu HT 2 oraz HT 1/3 i HT 3 (J. Górski 2007). Jednak na terenach północno-zachodnich rzadziej spotykane są pogrubione i skośnie ścięte na zewnątrz krawędzie wylewu, charakteryzujące wzmiankowane materiały małopolskie (i generalnie południowopolskie). Najwięcej analogii do tej stylistyki pochodzi z północno-wschodniej enklawy TKK w dorzeczu Wisły, tj. z rejonu Mazowsza i Podlasia, co z kolei osłabia hipotezę o północno-zachodniej genezie TKK.

Spółcześnie wznoszącymi kurhany wcześniej niż ugrupowania „trzcinięckie” były grupy reprezentujące klasyczną, może nawet przedklasyczną (por. S. Kadrow 2001) fazę rozwoju kultury unietyckiej. W tym przypadku mówi się o tzw. grobach książęcych (*Fürstengräber*) — spektakularnych kopcach, zawierających złożone konstrukcyjnie groby osobników o znaczącym statusie społecznym, bogato wyposażonych m.in. w wyroby z brązu i złota (insygnia władzy, broń, ozdoby). Kurhany „unietyckie” występują — podobnie jak „trzcinięckie” — pojedynczo, rzadko w większych skupiskach o układzie grupowym lub grupowo-liniowym, np. Łęki Małe (A. Knapowska-Mikołajczykowa 1957). Wydaje się, iż datowanie najmłodszych kopców kultury unietyckiej może pokrywać się z chronologią najstarszych kurhanów TKK. Społeczności kultury unietyckiej wznosiły takie mogiły głównie w fazie klasycznej, tj. zasadniczo między 2050 a 1800 BC (B. Zich 1996; S. Kadrow 2001). Zwyczaj ów zanikł w fazie poklasycznej (po 1800 BC). Potencjalnie można więc założyć „unietyckie” źródło genezy kurhanów w TKK, choć kopce w kulturze unietyckiej nie są tak częste, jak w w tym ostatnim. Społeczności „trzcinięckie” z międzyrzeczca Prosną i Warty mogły zetknąć się z tym zwyczajem w rejonie zajęтым przez grupę kościańską kultury unietyckiej (A. Koško 1979; J. Czebreszuk 2001). Wówczas należałoby przyjąć północno-zachodnią genezę TKK.

Na związku kurhanów TKK z kulturą mogiłową zwrócił uwagę Andrzej Kempisty (A. Kempisty 1978) w swojej pracy o kopcach małopolskich. Niektóre szczegóły konstrukcyjne kopców „trzcinięckich”, takie jak zewnętrzne kręgi kamiennie, a także kamiennie konstrukcje w formie mniejszych wieńców w centrum nasypu, znajdują analogie w obiektach wznoszonych przez społeczności kultury mogiłowej. Trzeba jednak zaznaczyć, że nie są to

⁶ Por. też kwestię genezy „trzcinięckich” garnków o profilu esowatym z kultury grobów jednostkowych (J. Czebreszuk 1996; 2001; P. Makarowicz 1998).

przypadki liczne i ograniczają się właściwie do kilku cmentarzysk z rejonu pogranicza obu ugrupowań — tzw. „strefy przemieszania trzciniecko-przedłużyckiego” (mogiłowego) (A. Gardawski 1959). Dotyczy to Okalewa stan. 3 i 3a (B. Abramek 1971; E. Kłosińska 1987, s. 40, ryc. 1, 3, 5) oraz — w mniejszym zakresie — kurhanów w Strugach (E. Kłosińska 1987, s. 41, ryc. 3). Spośród najbliższych analogii „mogiłowych” można wymienić kurhan 2 w Rościszowicach, kurhan 2 w Skoroszowie, kopce 1, 8 i 20 w Smoszewie, kurhan 2 w Wysocku oraz mogiły z Mirkowic, Gogołowic i Krotoszyna (M. Gedl 1975, tabl. XLIV i XLV). Wydaje się, że niektóre elementy konstrukcyjne nasypów w części kurhanów „trzcinieckich” ze strefy pogranicznej TKK i kultury mogiłowej mogły rzeczywiście powstać w wyniku inspiracji ze środowiska „mogiłowego”. Należy jednak podkreślić, iż układ kurhanów na nielicznych, dobrze udokumentowanych cmentarzyskach kultury mogiłowej był grupowy (mniejsze kurhany koncentrowały się wokół większych), nie zaś liniowo-grupowy, a tym bardziej liniowy. Kopce „mogiłowe” występowały też niekiedy w większych aglomeracjach, np. Schwarza (R. Feustel 1958).

Wnioski

W konkluzji zaprezentowanych rozważań należy podkreślić, iż najbardziej wiarygodna wydaje się „sznurowa” geneza kopców wznoszonych przez ludność TKK, co nie neguje możliwości adaptacji pewnych detali konstrukcyjnych (kamienne konstrukcje jam grobowych, kręgi kamienne) w wyniku kontaktów ze społecznościami wczesno- i środkowobrazowymi (kultur: iwieńskiej, unietyckiej, mogiłowej). Koncepcja „sznurowa” nie oznacza tu przejęcia zwyczaju wznoszenia kurhanów bezpośrednio od ludności KCS. Jego zaadaptowanie było zapewne związane z potrzebą zamianifestowania przez migrującą z północy ludność TKK swojej odmienności względem wspólnot kultury mierzanowickiej. Zaprezentowane dane sugerują, iż pojawienia się kurhanów w TKK nie należy łączyć z genezą tej formacji kulturowej w strefie niżowej. Nastąpiło ono dopiero w fazie klasycznej (najwcześniej około 1800 BC), w wyżynnej części jej ekumeny, w rozległym pasie między dorzeczem górnej Wisły i górnego Dniestru a dorzeczami górnego Styru, Słucza i Horynia. Prawdopodobnie kurhany pojawiły się równolegle w północno-zachodniej enklawie TKK — na Kujawach, np. Sarnowo, stan. 2a, Rybiny, stan. 16 (P. Makarowicz 1998) — mechanizm ich inkorporacji mógł być podobny jak na południu, w strefie wyżynnej.

Na korzyść przedstawionej koncepcji przejęcia zwyczaju sypania kopców przez społeczności „trzcinieckie”

od KCS drogą naśladownictwa przemawiają: (1) częsta kontynuacja użytkowania miejsc grzebalnych ludności KCS przez wszystkie odłamy regionalne TKK, (2) sypanie kurhanów „trzcinieckich” ponad „sznurowymi” i wkopywanie grobów „trzcinieckich” w nasypy mogił poprzedników, (3) występowanie kopców pojedynczo lub parami zarówno w KCS, jak i TKK, (4) wkomponowywanie się obiektów „trzcinieckich” w liniowe i liniowo-grupowe układy kurhanów KCS — kontynuowanie krajobrazów kurhanowych, (5) pojawienie się kopców TKK wyłącznie w strefie ekumeny KCS, zwłaszcza w rejonach o długiej tradycji sypania mogił.

Jeśli za wiarygodny uznamy zaprezentowany scenariusz adaptacji omawianego zwyczaju przez ugrupowania TKK, wówczas trzeba też przyjąć — jako jego konsekwencję — tezę, iż społeczności „trzcinieckie” nie przybyły w rejon Małopolski (a zapewne też w pozostałą część strefy wyżynnej ich ekumeny) w pełni ukształtowane. Tak ważną składową ich kultury, jakim był rytuał sypania kopców, przyswoiły one sobie dopiero w fazie klasycznej i to z dala od swoich pierwotnych siedzib.

Warto na koniec zadać pytanie, czy kurhany dla społeczności „trzcinieckich” miały to samo znaczenie, co dla ugrupowań „sznurowych”? Odpowiedź na nie nie może być jednoznaczna. W literaturze przeważa opinia o nieco odmiennej roli kopców w obu społecznościach (J. Górski 1996; P. Włodarczak 2006). Jednak wydaje się, że generalnie symbolika wznoszenia mogił była podobna. Kopce, będąc stałymi elementami osadniczymi, współtworzyły przestrzeń społeczno-kulturową (krajobraz kulturowy — swoistą mapę mentalną) obu społeczności. Łączyły one kilka funkcji związanych z tożsamością, integralnością, rytuałami pogrzebowymi i zachowaniami przestrzennymi grup ludzkich zasiedlających pogranicze Europy wschodniej i środkowej w okresie obejmującym znaczną część III i II tysiąclecia BC.

Wykaz cytowanej literatury

Abramek B.

1971 *Cmentarzysko kurhanowe kultury trzcinieckiej w Okalewie, pow. Wieluń. Sprawozdanie za lata 1966–1968*, „Sprawozdania Archeologiczne”, t. 23, s. 67–77.

Berezanska S., Samoljuk W., Taras H.

[2001] 2003 *Cmentarzysko kurhanowe kultury trzcinieckiej z okolic Netiszyna na Wołyniu (grupa I)*, „Archeologia Polski Środkowowschodniej”, t. 6, s. 184–214.

Chochorowski J.

1999 *Łowcy i pasterze w dobie brązowego oręża — epoka brązu na obszarach Europy*, [w:] *Encyklopedia historyczna świata. Tom I: Prehistoria*, J. K. Kozłowski red., Kraków, s. 253–303.

Czebreszuk J.

- 1996 *Spoleczności Kujaw w początkach epoki brązu*, Poznań.
- 2001 *Schylek neolitu i początki epoki brązu w strefie południowo-zachodniobałtyckiej (III i początki II tys. przed Chr.). Alternatywny model kultury*, Poznań.

Dąbrowski J.

- 1972 *Powiązania ziem polskich z terenami wschodnimi w epoce brązu*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk.

Eliade M.

- 1988 *Historia wierzeń i idei religijnych*, t. 1, Warszawa.

Feustel R.

- 1958 *Bronzezeitliche Hügelgräberkultur im Gebiet von Schwarz (Südthüringen)*, Weimar.

Florek M.

- 1994 *Cmentarzyska kurhanowe i kopce na lessach sandomiersko-opatowskich. Stan badań. Charakterystyka. Próba określenia funkcji i chronologii*, „Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego za rok 1993”, s. 251–280.

Florek M., Taras H.

- 2003 *Dacharżón. Cmentarzysko kultury trzcinieckiej*, Lublin.

Gardawski A.

- 1951 *Niektóre zagadnienia kultury trzcinieckiej w świetle wykopalisk w miejscowości Lubna, pow. Sieradz*, „Wiadomości Archeologiczne”, t. 18, z. 1–2, s. 1–84.
- 1959 *Plemiona kultury trzcinieckiej w Polsce*, „Materiały Starożytne”, t. 5, s. 7–189.

Gedl M.

- 1975 *Kultura przedłużycka*, Prace Komisji Archeologicznej PAN Oddział w Krakowie, nr 14, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk.

Gimbutas M.

- 1979 *The three waves of the Kurgan people into Old Europe, 4500–2500 B.C.*, „Archives Suisses d'anthropologie générale”, t. 43, z. 2, s. 113–137.

Górski J.

- 1996 *Uwagi o znaczeniu kurhanów dla społeczności kultury trzcinieckiej z obszarów lessowych Zachodniej Małopolski*, [w:] *Problemy epoki brązu i wczesnej epoki żelaza w Europie Środkowej/Probleme der Bronze- und der frühen Eisenzeit in Mitteleuropa. Księga Jubileuszowa poświęcona Markowi Gedlowi w sześćdziesiątą rocznicę urodzin i czterdziestolecie pracy w Uniwersytecie Jagiellońskim*, J. Chochorowski red., Kraków, s. 203–211.
- 1997 *Główne etapy rozwoju kultury trzcinieckiej na obszarze Nowej Huty na tle przemian tej kultury w Zachodniej Małopolsce*, „Materiały Archeologiczne Nowej Huty”, t. 20, s. 7–37.
- 2003 *Uwagi o datowaniu i kontekście znalezisk ceramiki o „cechach południowych” w strefie zasięgu kultury trzcinieckiej*, [w:] *Epoka brązu i wczesna epoka żelaza w Karpatach polskich*, J. Gancarski red., Krosno, s. 89–137.
- 2007 *Chronologia kultury trzcinieckiej na lessach Niecki Nidziańskiej*, Kraków.

Górski J., Jarosz P.

- 2006 *Cmentarzysko kultury ceramiki sznurowej w Gabultonie*, „Sprawozdania Archeologiczne”, t. 58, s. 401–451.
- 2007 *Tradycje kurhanowe w kulturze ceramiki sznurowej i kulturze trzcinieckiej w Małopolsce*, [w:] *Środowisko pośmiertne człowieka, Funeralia Lednickie, Spotkanie 9*, W. Dzie duszycki, J. Wrzesiński red., Poznań, s. 243–250.

Górski J., Kadrow S.

- 1996 *Kultura mierzanowicka i kultura trzciniecka w zachodniej Małopolsce. Problem zmiany kulturowej*, „Sprawozdania Archeologiczne”, t. 48, s. 9–32.

Górski J., Makarowicz P.

- 2007 *Interakcje kulturowe między zachodnim i południowo-wschodnim (pontyjskim) odłamek trzcinieckiego kręgu kulturowego*, [w:] *Wspólnota dziedzictwa archeologicznego ziem Ukrainy i Polski. Materiały z konferencji zorganizowanej przez Ośrodek Ochrony Dziedzictwa Archeologicznego Łańcut (26–28 X 2005 r.)*, L. Bakalarska red., Warszawa, s. 148–170.

Górski J., Makarowicz P., Taras H.

- 2004 *Podstawy gospodarcze ludności kręgu trzcinieckiego w dorzeczu Wisły i Odry*, [w:] *Nomadyzm a pastoralizm w międzyrzeczu Wisły i Dniepru (neolit, eneolit, epoka brązu)*, Archaeologia Bimaris — Dyskusje, t. 3, A. Koško, M. Szmyt red., Poznań, s. 191–213.

Kadrow S.

- 1991 *Iwanowice, stanowisko Babia Góra. Część I. Rozwój przestrzenny osady z wczesnego okresu epoki brązu*, Kraków.
- 1995 *Gospodarka i społeczeństwo. Wczesny okres epoki brązu w Małopolsce*, Kraków.
- 2001 *U progu nowej epoki. Gospodarka i społeczeństwo wczesnego okresu epoki brązu w Europie Środkowej*, Kraków.

Kadrow S., Machnik J.

- 1997 *Kultura mierzanowicka. Chronologia, taksonomia i rozwój przestrzenny*, Kraków.

Kempisty A.

- 1967 *Wyniki badań kopca I w Miernowie pow. Pińczów*, [w:] J. Fellmann, A. Kempisty, M. Miśkiewicz, K. Paczek, A. Wiercińska, A. Wierciński, *Metodyka naukowo-techniczna badań archeologicznych i antropologicznych*, Rozprawy Zespołu Badań nad Polskim Średniowieczem Uniwersytetu Warszawskiego i Politechniki Warszawskiej, t. 4, Warszawa, s. 147–175.
- 1978 *Schylek neolitu i początek epoki brązu na Wyżynie Małopolskiej w świetle badań nad kopcami*, Warszawa.

Kłosińska E.

- 1987 *Zagadnienie cmentarzysk kurhanowych kultury trzcinieckiej*, [w:] *Kultura trzciniecka w Polsce (Materiały z Symposium, które odbyło się w dniach 15–16 października 1984 r. w Krakowie)*, P. Poleska, J. Rydzewski red., Kraków, s. 35–55.

Knapowska-Mikołajczykowa A.

- 1957 *Wczesny okres epoki brązu w Wielkopolsce*, „Fontes Archaeologici Posnanienses”, t. 7, s. 31–115.

Koško A.

- 1979 *Rozwój kulturowy społeczeństw Kujaw w okresach schyłkowego neolitu i wczesnej epoki brązu*, Poznań.
- 1997 *Chronological-genetic framework of the „A horizon” features in the development of the Kujavian FBC*, [w:] *Early Corded Ware Culture. The A-Horizon — fiction or fact? International Symposium in Jutland 2nd-7th May 1994*, P. Siemen red., Arkæologiske Rapporter nr. 2, Esbjerg-Museum, Esbjerg, s. 125–133.
- 2000 *From research into the issue of the developmental dependencies of the Corded Ware Culture and Yamnaya Culture*, [w:] *A Turning of Ages/ Im Wandel der Zeiten. Jubilee Book Dedicated to Professor Jan Machnik on His 70th Anniversary*, S. Kadrow red., Kraków, s. 337–346.

Koško A., Szmyt M. red.

- 2004 *Nomadyzm a pastoralizm w międzyrzeczu Wisły i Dniepru (neolit, eneolit, epoka brązu)*, Archaeologia Bimaris — Dyskusje, t. 3, Poznań.

Kruk J., Milisauskas S.

- 1999 *Rozkwit i upadek społeczeństw rolniczych neolitu*, Kraków.

Kryvaľcevič M.

- 1997 *Z badań nad kulturą trzciniecką na Polesiu Białoruskim w dorzeczu Prypeci*, „Folia Præhistorica Posnaniensia”, t. 8, s. 69–97.

Krywalcewicz M.

- 2007 *Prorwa 1, Cmentarzysko z polony III — początku II tysiąclecia przed Chr. na górnym Naddnieprzu*, Archaeologia Bimaris — Monografie, t. 2, Poznań.

Kuśnierz J.

- [1988] 1989 *Sprawozdanie z badań na cmentarzysku kurhanowym kultury trzcinieckiej w Tyszwowcach, stanowisko 25A, woj. Zamość*, „Sprawozdania Archeologiczne”, t. 40, s. 217–230.

Machnik J.

- 1960 *Kurban kultury trzcinieckiej z Dominikanówki, pow. Zamość*, „Materiały Archeologiczne”, t. 2, s. 79–83.
- 1966 *Studia nad kulturą ceramiki sznurowej w Małopolsce*, Wrocław–Warszawa–Kraków.
- 1979 *Krag kulturowy ceramiki sznurowej*, [w:] *Præhistoria ziem polskich*, W. Hensel red., t. II. *Neolit*, W. Hensel, T. Wiślański red., Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk, s. 337–411.
- 1994 *Dwa nurty rozwoju kultury ceramiki sznurowej w Małopolsce*, „Sprawozdania Archeologiczne”, t. 46, s. 7–12.
- 2003 *An interrupted process of cultural integration between the upper Bug, Vistula and Dniester rivers in the early second half of the third millennium BC (in light of taxonomic and chronological analyses of grave assemblages on Grzędza Sokalska)*, [w:] *The foundations of radiocarbon chronology of cultures between the Vistula and Dnieper: 4000–1000 BC*, A. Koško red., Baltic-Pontic Studies, t. 12, Poznań, s. 212–240.

Machnik J., Pavliv D., Petehryč V.

- 2006 *Results of the archaeological field survey on the Sambir upland*, [w:] *Environment and Man at the Carpathian Foreland in the Upper Dniester Catchment from Neolithic to Early Mediaeval Period*, K. Harmata, J. Machnik, L. Starkel red., Prace Komisji Prehistorii Karpat, t. 3, Kraków, s. 126–142.

- 2006a *Results of the archaeological field survey on the Drobyč Upland*, [w:] *Environment and Man at the Carpathian Foreland in the Upper Dniester Catchment from neolithic to Early Medieval Period*, J. Machnik red., Prace Komisji Prehistorii Karpat, t. 3, Kraków, s. 143–161.
- 2006b *Barrow of the Late Corded Ware Culture from Bikiv, Drobyč District*, [w:] *Environment and Man at the Carpathian Foreland in the Upper Dniester Catchment from Neolithic to Early Mediaeval Period*, K. Harmata, J. Machnik, L. Starkel red., Prace Komisji Prehistorii Karpat, t. 3, Kraków, s. 195–227.

Makarowicz P.

- 1998 *Rola społeczności kultury imińskiej w genezie trzcinieckiego kręgu kulturowego (2000–1600 BC)*, Poznań.
- 2003 *The construction of social structure: Bell Beakers and Trzciniec complex in north-eastern part of Central Europe*, „Przegląd Archeologiczny”, t. 51, s. 123–158.
- 2005a *Osadnictwo pradziejowe, średniowieczne i nowożytne w Janowicach, woj. wielkopolskie, stan. 7/8 (AUT. 385)*, praca w maszynopisie, Fundacja Patrimonium, Poznań.
- 2005b *Osadnictwo trzcinieckiego kręgu kulturowego*, [w:] *Osadnictwo pradziejowe, średniowieczne i nowożytne w Krugoli, stan. 6 (AUT 378)*, P. Makarowicz red. praca w maszynopisie, Fundacja Patrimonium, Poznań.
- 2010 *Trzciniecki krag kulturowy — wspólnota pogranicza Wschodu i Zachodu Europy*, Archaeologia Bimaris, Monografie, t. 3, Poznań.

Rassamakin Y.

- 2002 *Aspects of Pontic steppe development (4550–3000 BC) in the light of the new cultural-chronological model*, [w:] *Ancient interactions: East and West in Eurasia*, K. Boyle, C. Renfrew, M. Levine red., Cambridge, s. 49–73.

Reyman T.

- 1948 *Dokumentaryczne wartości odkryć w kopcu wschodnim w Rosiejowie, w pow. pińczowskim*, „Slavia Antiqua”, t. 1, s. 42–83.

Rogosińska R. (Rogosińska-Goszczyńska R.)

- 1959 *Cmentarzysko kultury komarowskiej w Bukównie*, „Materiały Archeologiczne”, t. 1, s. 97–114.
- 1961 *Sprawozdanie z badań kurhanów trzcinieckich w Guciowie, pow. Zamość*, „Sprawozdania Archeologiczne”, t. 13, s. 45–50.
- 1963 *Sprawozdanie z badań stanowisk kultury trzcinieckiej w Guciowie i Bondyrzu, pow. Zamość w 1961 roku*, „Sprawozdania Archeologiczne”, t. 15, s. 84–93.

Rydzewski J.

- 1986 *Przemiany stref zasiedlenia na wyżynach lessowych zachodniej Małopolski w epoce brązu i żelaza*, „Archeologia Polski”, t. 31, z. 1, s. 125–194.

Sarnowska W.

- 1969 *Kultura unietycka w Polsce*, t. 1, Wrocław–Warszawa–Kraków.

Shennan S.

- 1993 *Commodities, transactions, and growth in the central-European early Bronze Age*, „Journal of European Archaeology”, t. 1, z. 2, s. 59–72.

Sulimirski T.

- 1938 *Kurbany komarowskie*, „Złoty Szlak”, nr 4, s. 25–33.

- 1968 *Corded Ware and Globular Amphorae north-east of Carpatians*, London.
- Swieszniow I.**
1967 *Kultura komarowska*, „Archeologia Polski”, t. 12, z. 1, s. 39–107.
- Ślusarska K.**
2007 *Kurban w tradycji grzebalnej społeczności północnego nadczarnomorza we wczesnym okresie epoki brązu*, [w:] *Środowisko posmiertne człowieka*. Funeralia Lednickie. Spotkanie 9, W. Dzieduszycki, J. Wrzesiński red., Poznań, s. 251–256.
- Taras H.**
1995 *Kultura trzcinińska w międzyrzeczu Wisły, Vugu i Sanu*, Lublin.
- Włodarczak P.**
2006 *Kultura ceramiki sznurowej na Wyżynie Małopolskiej*, Kraków.
- Wróbel H.**
1989 *Kurbany ze stanowiska 1 w Tyszowcach, gm. loco, na tle osadnictwa kultury trzcinińskiej w okolicach Tyszowiec*, „Sprawozdania Archeologiczne”, t. 40, 197–214.
- Zich B.**
1996 *Studien zur regionalen und chronologischen Gliederung der nördlichen Aunjetitzer Kultur*, Berlin–New York.
- Артеменко И. И.**
1987a *Культуры позднего бронзового века южной полосы лесов Европейской части СССР*, [w:] *Эпоха бронзы лесной полосы СССР*, Москва, s. 106–119.
1987b *Культуры раннего бронзового века южной полосы лесов Европейской части СССР. Культуры шнуровой керамики (среднеднепровская, подкарпатская, городокско-здоблицкая, стужижовская)*, [w:] *Эпоха бронзы лесной полосы СССР*, Москва, s. 35–51.
- Березанская С. С.**
1972 *Средний период бронзового века в Северной Украине*, Киев.
1982 *Северная Украина в эпоху бронзы*, Киев.
1985 *Восточнотимецкая культура*, [w:] *Археология Украинской ССР. Том первый: Первобытная археология*, Киев, s. 437–445.
- Березанська С. С., Гошко Т. Ю., Самолюк В. О.**
2004 *Коллективне поховання тимецької культури на р. Горинь*, „Археологія” t. 1, s. 111–125.
- Березанська С. С., Отрощенко В. В.**
1997 *Бронзовий вік* [w:] *Давня історія України в трьох томах, Том 1: Первісне суспільство*, Київ, s. 384–544.
- Бунятян К. П.**
2001 *Поховальні звичаї та кургани архітектура*, [w:] *Історія Української Культури*, t. 1, *Історія давнього населення України*, Київ, s. 227–232.
- Дергачев В. А.**
1986 *Молдавия и соседние территории в эпоху бронзы*, Кишинев.
- Крывальцэвіч М. М., Бычкоў М. У.**
1996 *Грыбавскія курганныя могілнікі эпохі бронзы*, „Гістарычна-археалагічны зборнік”, t. 9, s. 61–76.
- Лагодовська О. Ф.**
1948 *Войцехівський могильний бронзової доби на Волині*, „Археологія”, t. 2, s. 62–78.
- Лакіза В. А.**
2001. *Культурно-хроналагічная класіфікацыя старажытнасцяў бронзавага веку Беларускага Панямоння*, [w:] *Od neolityzacji do pozostałości epoki brązu. Przemiany kulturowe w międzyrzeczu Odry i Dniepru między VI i II tys. przed Chr.*, J. Czebreszuk, M. Kryvalcevič, P. Makarowicz red., Archaeologia Bimaris — Dyskusje, t. 2, Poznań, s. 291–314.
- Лысенко С. А.**
2001 *Середнє Подніпров'я за доби пізньої бронзи*, Автореферат дисертації кандидата історичних наук, Київ.
- Махнік Я., Павлів Д., Петегирич В., Принада І.**
2000 *Дослідження курганных некрополів Дрогобицько–Моршинського передгір'я*, Дрогобицький краєзнавчий збірник, вип. IV, Дрогобич, с. 36–46.
2002 *Кургани крайнього заходу Подільської височини*, „Записки Наукового Товариства імені Шевченка”, t. 244, s. 481–505.
- Рассамакин Ю. Я.**
1997 *Населення в епоху енеоліту*, [w:] *Давня історія України в трьох томах*, Том 1: *Первісне суспільство*, Київ, s. 231–383.
- Свешников И. К. (Свешніков І. К.)**
1968 *Богатые погребения комаровской культуры у с. Пванья Ровенской области*, „Советская Археология”, nr 2, s. 159–168.
1974 *Історія населення Передкарпаття, Поділля і Волині в кінці III — на початку II тисячоліття до нашої ери*, Київ.
- Телегін Д. Я.**
1973 *Середньостогівська культура епохи міді*, Київ.
- Чередниченко Н. Н.**
1986 *Срубная культура*, [w:] *Культуры эпохи бронзы на территории Украины*, С. С. Березанская, В. В. Отрощенко, Н. Н. Чередниченко, И. Н. Шарафутдинова red., Киев, s. 44–82.

Przemysław Makarowicz

The origins of Trzciniac Cultural Circle barrows

The article concentrates in particular on the impact of Corded Ware culture (CWC) populations' tradition of raising barrows on the emergence of this custom among later societies of colonists descending from the north and representing the Trzciniac Cultural circle (TCC). They appeared in the region in question several hundred years after the CWC has disintegrated.

An overview map (Fig. 2) shows certain patterns in the distribution of TCC barrows on a macro-territorial scale. Groups of these structures and single mounds concentrate chiefly in the southern portion of the territory occupied by the TCC and earlier settled by the CWC.

Almost 85 percent of all features of this type are found in a compact belt of uplands stretching east-west from the upper Vistula drainage, across the drainage of the upper Dniester, as far as the drainages of the upper Terev and Roś rivers — tributaries of the Dnieper. In the drainage of the upper Desna and the middle Seym river, the mounds of the local variety of the Trzciniec complex are found in the north-western peripheries of the Central Russian Upland.

'Trzciniec' barrows occurred alone like in Miernów, mounds I and II (Fig. 4A), Żerniki Górne site 1 (Fig. 5C), Goszyce (Fig. 4B), Gabułów near Jakuszowice, and Januszowice (Fig. 4C), Małopolska Upland, Dubeczno, site 1 and Zienki, Lublin Polissya, Dacharzów site 1, Sandomierz Upland (Fig. 4D), Kazimierzów site 3, Lublin Upland, Kustovcy, Podolia Upland, Čersk and Trojaniv, Volhynia Upland, and Bar, Dniester Upland. They occurred also in pairs, relatively close to each other, e.g. in Ivanje on Volhynia Upland, Rosiejów (Fig. 4E), Zagórzycze and Grodowice (Fig. 4C), Małopolska Upland, rarely in threes, e.g. in Proszowice (Fig. 5A), Małopolska Upland, Hutki, Roztocze Upland, Lublin-Zembożyce, Lublin Upland, often in the neighbourhood of settlements located on the same forms of terrain, but always above them. Similar arrangements can be observed in the case of CWC mounds: they appeared alone, e.g. in Miernów site 2 and 3, Małopolska Upland (under the TCC barrows), and in pairs, e.g. in Kolosy, Małopolska Upland and Dobrocice, Sandomierz Upland. Barrows of both cultural groups formed larger clusters as well. The clusters had linear or linear-group arrangements which followed hill ridges from several hundred meters up to several kilometres, with the largest barrow fields occupying several square kilometres, like in Bukówna and Komarów (Fig. 6A), upper Dniester Basin, on the hilltops of Grzęda Sokalska, western Volhynia Upland, in Łubna site 1 (Fig. 6B), and Okalew site 3 (Fig. 6C) in Wielkopolska Lowland, in Netišyn, Volhynia Upland (Fig. 6D), in Guciów, Roztocze (Fig. 7A), Tyszowce, Lublin Upland (Fig. 7B) or Prybar, Prypets Polissya (Fig. 7C). They often consist of over a dozen up to several dozen features clustered in several groups.

Note has already been taken of the frequent custom of raising mounds by TCC societies over older 'corded' barrows, e.g. in Miernów, barrows I and II, Bejsce, Rosiejów, Eastern barrow, Gabułów site 1, Małopolska Upland, Guciów site 6, Roztocze, South-East Poland. In Żerniki Górne site 1, on the Małopolska Upland, a 'Trzciniec' barrow covered flat CWC and Mierzanowice culture cemeteries. Sometimes, 'Trzciniec' graves were sunk into the mounds of CWC barrows, e.g. barrows 37 i 38 in Komarów, upper Dniester Basin. What else is frequently observed is the 'inscribing' of TCC features in the linear

and linear-group arrangements of CWC mounds erected earlier. We deal with this custom in the TCC eastern province, in particular on the Volhynia and Podolia uplands as well as in the drainage of the upper and middle Dniester, e.g. in Kolpiec, Krasów (Fig. 8A), Sarniki (Fig. 8B), Komarów, Kryłos, Rakowa, Kulczyce (Fig. 9A), Kawsko, Czyżyków, Daszawa, Dorogoszcz, Tłumacz, Ostapje, Siwki, Czernielica, Łuka Wróblewiecka and Balice. It is also encountered in the TCC western province, specifically on the Lublin Upland and in Roztocze, South-east Poland, especially on the hilltops of Grzęda Sokalska.

When they appeared on the Małopolska Upland (before 1700 BC) and in the drainage of the upper Dniester (shortly after 1700 BC?), TCC societies could come in contact only with Mierzanowice culture populations, who did not raise any barrows. However, earthen mounds were found in the regions in question — they had been raised earlier by the populations representing a traditionalist streak in the CWC. The youngest 'corded' barrows date back to the end of the 3rd millennium BC and were recorded in the upper Dniester drainage; even earlier they stopped being built in the upper Vistula drainage. The period of time separating decline CWC groups and early TCC societies in the region was several hundred years (300–400 at a minimum). Hence, a direct contact between the two communities was not possible. Therefore, the taking over of the 'corded' tradition of raising barrows by 'Trzciniec' populations took place without a physical contact of the two communities. Instead, what happened was an adoption of the custom by observation alone of the location and arrangement of the barrows of CWC populations. 'Corded' mounds must have been visible to TCC groups coming from the north as the features were usually placed conspicuously in the landscape, for instance, on hilltops along watersheds. These landforms were deforested then, which has been shown by the palynological studies of soil underneath barrows. It follows then that in many places 'Trzciniec' populations imitated the customs of CWC societies. What is important in this peculiar process of emulation is the continuation of earlier traditions of the using a ritual place or rather ritual space. 'Corded' mounds were above all graves. Their arrangements suggest, however, that next to this important function — possibly the most important one — they served also as orientation points in space, they marked the limits of familiar territory while their peculiar linear and linear-group arrangements may have communicated the continuity of lineages making up larger communities.

For any society to continue in existence, in particular in a strange cultural environment, the most important is the continuation of identity, preservation of distinguishing characteristics, and integrity which are usually defined in

opposition to 'aliens' by practising rituals and liturgical acts recreating the ties with the past and the ancestors. Such practices are present in the construction of barrows. The adoption of the custom of raising barrows could have been a material embodiment of a new foundation myth, allowing the newcomers to take root in the new environment, among the strange, organized in territorial communities, Mierzanowice culture populations. Raising barrows was a 'foundation sacrifice' of a kind. The building of barrows by TCC communities in places where earlier clusters of CWC population barrows stood may be interpreted as an attempt to incorporate the 'pre-Mierzanowice past' for the purpose of legitimating their own claims to the occupied territories. The continuing of CWC barrow sequences could have been a signal sent to the native populations that the newcomers were genetically related to the long extinct populations that once settled the occupied area. Thus, the colonizers, as successors

or rather usurping the right to succession, won arguments sanctioned by tradition, hence carrying the most weight with illiterate societies. They styled themselves as heirs of great 'corded' predecessors (mythical ancestors?).

The mechanisms of adopting the practice of raising barrows obviously call for further research. However, it can be seen already now that the adoption of barrow building illustrates well how prehistoric groups, using specific social strategies, took advantage of 'physical', cognitive and symbolic potential inherent in a culturally transformed landscape.

Translated by the author

Przemysław Makarowicz
Instytut Prahistorii UAM
ul. Święty Marcin 78
61-809 Poznań